

**MAHMÛD HAMZA EFENDİ(ö. 1305/1887)'NİN
DÜRRÜ'L-ESRÂR ADLI TEFSİR ESERİNDEKİ
NAHİV UYGULAMALARI
(BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ)**

Adem KARACA

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri
Ana Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Üzeyir TUNA
2022
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**MAHMÛD HAMZA EFENDİ(ö. 1305/1887)'NİN DÜRRÜ'L-ESRÂR ADLI TEFSİR
ESERİNDEKİ NAHİV UYGULAMALARI (BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ)**
(Nahiv Applications in Mahmud Hamza Efendi Master's Commentary of Durrü'l-Esrar
(Sample of Bakara Period))

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Adem KARACA

Danışman: Dr. Öğr. Üzeyir TUNA

Bayburt
Temmuz, 2022

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Dr. Öğr. Üzeyir TUNA'nın danışmanlığında numaralı Adem KARACA tarafından hazırlanan “Mahmûd Hamza Efendi'nin Dürrü'l-Esrâr Adlı Tefsîr Eserindeki Nahiv Uygulamaları (Bakara Sûresi Örneği)” konulu bu çalışma tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

İmza:

Jüri Üyesi :

İmza:

Jüri Üyesi :

İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Doç. Dr. Fatih GÜRBÜZ

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Mahmûd Hamza Efendi’nin *Dürrü’l-Esrâr* Adlı Tefsîr Eserindeki Nahiv Uygulamaları (Bakara Sûresi Örneği)” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyân ederim.

20/07/2022

İmza

Adem KARACA

TEŞEKKÜR

Konunun belirlenmesi ve bu tezin hazırlanması aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen ve bana sürekli yol gösteren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Üzeyir TUNA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca maddî ve mânevî desteklerini hiçbir zaman benden esirgemeyen çok değerli anne ve babama, hocalarıma ve her zaman destekçim ve yardımcım olan çok kıymetli eşim Havva KARACA'ya teşekkür ederim.

Bayburt, 2022

Adem KARACA

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MAHMÛD HAMZA EFENDİ'NİN DÜRRÜ'L-ESRÂR ADLI TEFSÎR ESERİNDEKİ NAHİV UYGULAMALARI (BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ)

Adem KARACA

Temmuz, 2022, 138 sayfa

Bu araştırmada Mahmûd Hamza Efendi'nin hayatı ve eserlerine yer verilmiştir. Özellikle de Mahmûd Hamza Efendi'nin yazdığı *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eserinin tanıtımı yapılmış ve eserin içerdiği konular hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu araştırmada *Dürrü'l-esrâr*'daki Nahiv uygulamaları (Bakara Sûresi Örneği) detaylı bir şekilde incelenmiş ve ilgili Nahiv konusu başlığı altında zikredilmiştir. *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eseri Arap Dili ve Belağatı alanında önemli bir konuma sahiptir. Zîrâ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*'da âyetleri noktasız harflerden oluşan kelimelerle tefsîr etmiş ve Nahiv ilminde bilinen kavramlara alternatif olarak birçok yeni kavram kullanmıştır. Bu araştırmada Mahmûd Hamza Efendi'nin *Dürrü'l-esrâr* adlı eserinin tanıtımı, *Dürrü'l-esrâr*'daki Nahiv uygulamaları, *Dürrü'l-esrâr*'da geçen yeni kavramların tespiti ve Arap Dili ve Belağatı alanındaki Arapça metinleri tahlîl etme hususunda araştırmacılara yeni bir bakış açısının kazandırılması amaçlanmıştır. Bu araştırmamızda genel olarak âyetlerin konumuzla ilgili bölümünü meâlleriyle birlikte zikrettik. Araştırmamızda konumuzla alâkalı *Dürrü'l-esrâr*'daki ilgili bölümü zikredip tercümesini verdikten sonra ilgili bölümün kısa bir şekilde îzâhını yaptık. Daha sonra *Dürrü'l-esrâr*'dan aldığımız ve tamamı noktasız harflerden oluşan kelimelerin, noktalı harflerden oluşan eş anlamlılarını beyân ettik.

Anahtar Kelimeler: Şâm Müftüsü, Mahmûd Hamza Efendi, Hamzâvî, *Dürrü'l-esrâr*, *et-Tefsîrû'l-mühmel*.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

NAHİV APPLICATIONS in MAHMÛD HAMZA EFENDİ MASTER'S COMMENTARY of DURRÛ'L-ESRÂR (SAMPLE of BAKARA PERIOD)

Adem KARACA

July, 2022, 138 pages

In this research, the life and works of Mahmud Hamza Efendi are included. In particular, the tafîr work called Durrû'l-esrâr, written by Mahmûd Hamza Efendi, was introduced and information was given about the subjects included in the work. Again, in this research, the Nahiv practices in Durrû'l-esrâr (The Example of the Baqara Surah) were examined in detail and mentioned under the title of the related Nahiv topic. His tafîr work called Durrû'l-esrâr has an important position in the field of Arabic Language and Rhetoric. Zîrâ Mahmûd Hamza Efendi interpreted the verses in Durrû'l-esrâr with words consisting of punctuated letters and used many new concepts as an alternative to the concepts known in the science of Syntax. In this research, the introduction of Mahmûd Hamza Efendi's Durrû'l-esrâr, the Nahiv practices in Durrû'l-esrâr, the determination of new concepts in Durrû'l-esrâr and the analysis of Arabic texts in the field of Arabic Language and Rhetoric will be presented to researchers. aimed at gaining a perspective. In this research, we have generally mentioned the relevant part of the verses with their translations. In our research, after mentioning the relevant section in Durrû'l-esrâr and giving its translation, we briefly explained the relevant section. Then, we declared the synonyms of the words, which we took from Durrû'l-esrâr and which are composed of letters without dots, consisting of dotted letters.

Keywords: Mufti of Damascus, Mahmûd Hamza Efendi, Hamzâvî, Durrû'l-esrâr, et-Tafsîrû'l-mühmel.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	xi

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
II. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları.....	2
III. Araştırmanın Kaynakları.....	2
A. Biyografi/Tabakat Eserler:.....	3
B. Lügat ve Terimlerle İlgili Eserler:	3
C. Arap Dili ve Belâgatı’yla İlgili Eserler:	4
D. Tefsir Eserleri:	4
E. Diğer Eserler:	4

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHMÛD HAMZA EFENDİ’NİN HAYATI ve ESERLERİ

1.1. Hayatı	6
1.1.1. İsim ve Lâkabı	6
1.1.2. Soyu ve Ailesi.....	6
1.1.3. Doğumu ve Ölümü	8
1.1.4. Eğitimi ve Hocaları.....	9
1.1.4.1. İlk Eğitimi	9
1.1.4.2. Hocaları.....	9
1.1.5. Kişiliği	14
1.1.5.1. İlmî Kişiliği.....	14
1.1.5.2. Ahlâkî Kişiliği	15
1.1.5.3. Edebî Kişiliği	15

1.1.5.4. Siyâsî Kişiliği.....	15
1.1.6. Üstlendiği Görevler	16
1.1.7. İlgi Alanları.....	16
1.1.8. Pâyeleri ve Nişânları.....	17
1.1.9. Aldığı İcâzetler	17
1.2. Eserleri	17
1.2.1. Arap Dili ve Belâgatı'na Dâir Eserler:	18
1.2.1.1. <i>el-Kümmel ile 'l-keîâmî 'l-mühmel</i>	18
1.2.2.1. <i>Dîvân</i>	18
1.2.2. Kelâm ile İlgili Eserler:	18
1.2.2.1. <i>el- 'Aķîdetü 'l-İslâmiyye</i>	18
1.2.3. Hadîs ile İlgili Eserler:.....	18
1.2.3.1. <i>el-Kevâkibu 'z-zâhira fi 'l-erba 'ini 'l-mütevâtire</i>	18
1.2.3.2. <i>Muhtaşaru 'l-cerhi ve 't-ta 'dîl</i>	18
1.2.3.3. <i>'Unvânu 'l-esânîd</i>	19
1.2.4. Fıkıh Alanındaki Eserleri:	19
1.2.4.1. <i>eķ-Tarîkatü 'l-vâzıha ile 'l-beyyineti 'r-râciha</i>	19
1.2.4.2. <i>Fetâva 'l-Mahmûdiyye (el-Ĥamzâviyye)</i>	19
1.2.4.3. <i>el-Ferâidü 'l-behiyye fi 'l-kavâ 'idi 'l-fıkhiyye</i>	19
1.2.4.4. <i>Mesâ 'ilü 'l-evķâf</i>	20
1.2.4.5. <i>el-Fetâva 'n-naẓm</i>	20
1.2.4.6. <i>Naẓmü Câmî 'u 'ş-şagîr</i>	20
1.2.4.7. <i>Naẓmü Mirķâti 'l-vuşûl</i>	21
1.2.4.8. <i>ķavâ 'idü 'l-evķâf</i>	21
1.2.4.9. <i>et-Taķrîr fi damâni 'l-âmir ve 'l-me 'mûr ve 'l-ecîr</i>	21
1.2.4.10. <i>Taşhîhu 'n-nukûl fi simâ 'i da 'va 'l-mer 'e bi külli 'l-mu 'accel ba 'de 'd-duķûl</i>	21
1.2.4.11. <i>et-Tefâvûz fi 't-tenâķuz</i>	21
1.2.4.12. <i>Keşfü 'l-mücâne 'ani 'l-ġusl fi 'l-icâne</i>	22
1.2.4.13. <i>Mişbâhu 'd-dirâye fi ıķılâhi 'l-Hidâye</i>	22
1.2.4.14. <i>Keşfü 's-sütûr 'an şıķhati 'l-mühâyât fi 'l-me 'cûr</i>	22
1.2.4.15. <i>İzâhu 'l-maķâl fi 'd-dirhem ve 'l-mişķâl</i>	22
1.2.4.16. <i>Risâle fi ģaleli 'l-mehâķır ve 's-sicillât</i>	22
1.2.4.17. <i>Ref 'u 'l-ġıķâve 'an aķzi 'l-ücreti 'ale 't-tilâve</i>	22

1.2.4.18. <i>Tenbîhü'l-havâş 'alâ enne'l-imzâ'e fî'l-hudûd lâ fî'l-kışâş</i>	23
1.2.4.19. <i>en-Nûrû'l-lâmi 'fî uşûli'l-Câmi'</i>	23
1.2.4.20. <i>Fetva'l-havâş fî hilli mâ şîde bi'r-raşâş</i>	23
1.2.4.21. <i>Tahrîrû'l-makâle fî'l-haylûle ve'l-kefâle</i>	23
1.2.4.21. <i>Cedvelü'l-eḥakki bi'l-ḥidâne li'l-veled</i>	23
1.2.4.22. <i>Şerḥu Şalâti ibn-i Meşîş</i>	23
1.2.4.23. <i>el-Ecvibetü'l-mümqât 'alâ es'ileti'l-kuḍât</i>	23
1.2.4.24. <i>Şahîḥu'l-aḥbâr 'ani't-Tenkîḥ ve Reddû'l-muḥtâr</i>	24
1.2.4.25. <i>el-Kutûfu'd-dâniye fî ḥabesi ecrid-z-zâniye</i>	24
1.2.4.26. <i>Tercümetü ta'allümi'l-ḥâli'l-muḥtaşar</i>	24
1.2.4.27. <i>Keşfü'l-iltibâs fî 'ademi cevâzi'l-kıyâs</i>	24
1.2.5. Diğer Eserleri.....	24
1.2.5.1. <i>Urcûze fî fenni'l-firâse</i>	24
1.2.5.2. <i>Tuḥfetü'l-esmâ 'li-mevlidi aḥseni'l-aḥlâḳ ve't-tıbbâ'</i>	24
1.2.5.3. <i>Keşfü'l-kınâ' şerḥu Bedi'âti vâlidihî</i>	25
1.2.5.4. <i>Gunyetu't-Tâlib</i>	25
1.2.5.5. <i>Î'lâmu'n-nâs 'an kıymeti'l-mâs</i>	25
1.2.5.6. <i>el-Burhân 'alâ beḳâ'i mülki Benî 'Osmân ilâ âḥiri'z-zamân</i>	25
1.2.6. Tefsîr Alanındaki Eserler.....	25
1.2.6.1. <i>Dürrü'l-esrâr</i>	25
1.2.7.1.1. Adı ve Mahmûd Hamza Efendi'ye Aidiyeti	26
1.2.7.1.2. Yazılış Gayesi	26
1.2.7.1.3. Muhtevâsı.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

MAHMÛD HAMZA EFENDİ'NİN DÜRRÜ'L-ESRAR ADLI TEFSİR ESERİNDEKİ NAHİV UYGULAMALARI (BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ)

2.1. Merfû'ât	40
2.1.1. Fâ'il /Özne/Ma'mûl	40
2.1.1.1. Sarîḥ Fâ'il/Açık Özne	41
2.1.1.2. Müstetir Fâ'il/Gizli Özne.....	41
3.1.2. Mübtedâ/Evvelü'l-Kelâm	42
3.1.2.1. İsm-i Zâhirin Mübtedâ Olması	43
3.1.2.2. İsm-i Mevsûlün Mübtedâ Olması	44

3.1.2.3. Müevvel Masdarın Mübtedâ olması	45
3.1.2.4. Nekra İsmin Mübtedâ Olması.....	46
3.1.2.5. Mahzûf İsmin Mübtedâ Olması	48
3.1.3. Haber/Yüklem.....	50
3.1.3.1. Müfred Haber.....	50
3.1.3.2. Cümle Haber	51
3.1.3.3. Te‘addüdü’l-Haber	52
3.1.3.4. İnne (إِنَّ) ve Benzerlerinin Haberi	53
3.1.3.5. Nâkıs Fiilerin İsmi	55
3.1.3.6. Recâ Fiillerinin İsmi	56
2.2. Mansûbât.....	57
2.2.1. Mef‘ûl/Tümleç.....	57
2.2.1.1. Mef‘ûlün Bih/Nesne/Düz Tümleç	57
2.2.1.1.1. Tam Fiilin Ma‘mûlû Olarak Gelen Mef‘ûlün Bih	58
2.2.1.1.2. ‘Âmili Hazfedilmiş Mef‘ûlün Bih.....	59
2.2.1.1.3. Medih Üzere Mansûb Olan Mef‘ûlün Bih	59
2.2.1.1.4. Mahzûf Mef‘ûlün Bih	60
2.2.1.2. Mef‘ûlün Fih/Zarf Tümleci.....	61
2.2.1.3. Mef‘ûlün Lieclih/Sebep Tümleci.....	63
2.2.1.4. Mef‘ûlün Mutlak/Kökteş Tümleç	65
2.2.2. Hâl/Durum Zarfı	66
2.2.2.1. Müfred Müştak Kelimenin Hâl Oluşu	67
2.2.2.2. Cümlelerin Hâl Oluşu	68
2.2.2.3. Fâ‘ilden Hâl	69
2.2.2.4. Mef‘ûlden Hâl.....	71
2.2.2.5. Mecerûr Ma‘mûlden Hâl	71
2.2.2.6. Hâl-i Müekkide	73
2.2.2.6. HâlinTakdîmi	74
2.2.3. Temyîz	75
2.2.4. İnne (إِنَّ) ve Benzerlerinin İsmi.....	76
2.2.5. Nâkıs Olan Kâne (كَانَ)nin Haberi.....	78
2.2.6. Recâ Fiillerinin Haberi.....	78
2.3. Mecerûrât	79
2.3.1. Harf-i Cer ile Mecerûr Olan	79

2.3.2. İzâfetle Mecrûr Olan/Muzâfun İleyh	81
2.4. Tevâbi‘	82
2.4.1. Te’kîd.....	82
2.4.2. Bedel	84
2.4.2.1. Bedelü’l-Ba‘z mine’l-Küll	84
2.4.2.2. Bedelü’l-İştîmâl	86
2.4.3. ‘Atf-ı Nesak	88
2.4.3.1. ‘Atıf harfî "واو"	89
2.4.3.2. ‘Atıf harfî "فاء"	91
2.4.3.3. ‘Atıf harfî Ev "أو"	92
2.4.3.4. ‘Atıf harfî Em "أَمْ"	94
2.5. Nahivle İlgili Diğer Konular	97
2.5.1. Zamîrler	97
2.5.1.1. Muttasıl/Bitişik Zamîrler	97
2.5.1.2. Munfasıl Zamîrler	101
2.5.2. İşâret İsimleri	103
2.5.3. İsm-i Mevsûl	104
2.5.4. Fiiller.....	106
2.5.4.1. Nehiy Fiili	106
2.5.4.2. Emr-i Gâib	108
2.5.5. Fiil Gibi ‘Amel Edenler/Filimsiler	109
2.5.5.1. Masdar	109
2.5.5.2. İsm-i Fâ‘il	111
2.5.6. "ال" Harfi (el-Takısı)	112
2.5.6.1. Cins Anlamında Olan "ال" Harfi	112
2.5.6.2. ‘İvaz Olan "ال" Harfi	114
2.5.7. Zâid Harfler	115
2.5.7.1. Bâ (ب)	115
2.5.7.2. Min (من)	116
2.5.7.3. Mâ (ما)	117
2.5.7.4. Kâf (ك)	117
2.5.8. Masdar Harfleri.....	118
2.5.8.1. En (أن)	118
2.5.8.2. Mâ (ما)	119

2.5.8.3. Lev (لَو)	121
2.5.9. Nefîy/Olumsuzluk Edâtları	122
2.5.9.1. Mâ (مَا)	122
2.5.9.2. İn (إِنْ)	123
2.5.9.3. Lâ (لَا)	123
2.5.10. İstifhâm Edâtları	124
2.5.10.1. Hel (هَلْ)	124
2.5.10.2. Kem (كَمْ)	125
2.5.10.3. Mâ (مَا)	125
2.5.10.4. Men (مَنْ)	126
2.5.11. Lâm Çeşitleri	127
2.5.11.1. Lâmu'l-‘Âkıbe (لَامُ الْعَاقِبَةِ)	127
2.5.11.2. Lâmu't-Ta‘lil (لَامُ التَّعْلِيلِ)	128
2.5.11.3. Lâmu'l-Cevâb (لَامُ الْجَوَابِ)	129
2.5.11.4. Tavti-e Lâmu'l (لَامُ التَّوَطُّئِ)	129
2.5.11.4. Lâmu'l-Fârîka (لَامُ الْفَارِقَةِ)	130
2.5.11.5. Lâmu'l-Emri (لَامُ الْأَمْرِ)	131
SONUÇ	133
KAYNAKÇA	135
ÖZGEÇMİŞ	138

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-Selâm
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
b.y.	: Basım yeri
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİBY.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
ö.	: Ölümü
r.a.	: RadiyAllâhu ‘anh
trc.	: Tercüme
thk.	: Tahkîk
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayın yılı yok
vb.	: Ve benzerleri

GİRİŞ

Bizi yoktan var eden, varlığından ve birliğinden haberdâr eden Allâh’a hamd olsun. Bize İslâm’ı tebliğ eden Peygamberimize, âilesine ve arkadaşlarına salât ve selâm olsun.

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Osmanlı’nın son dönem âlimlerinden Mahmûd Hamza Efendi (ö. 1236/1821), ilmiyle şöhret bulan âlimlerden biridir. Birçok alanda eser yazan Mahmûd Hamza Efendi, Arap Dili ve Belâgatı alanında önemli bir konuma sahip olan “*Dürrü’l-esrâr*” adlı tefsir eserini de yazmıştır. Zîrâ Mahmûd Hamza Efendi, genel olarak, *Dürrü’l-esrâr*’da Kur’ân âyetlerini dil ve gramer kâideleri çerçevesinde tefsîr etmiştir. Ancak Mahmûd Hamza Efendi, bunu yaparken alışılmışın dışına çıkarak Nahiv ile ilgili bütün açıklamaları mühmel/noktasız harflerden oluşan kelimelerle yapmıştır.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harfler içeren ifâdelere alternatif olarak onların eş anlamlılarını noktasız harflerden oluşan kelimelerle ifâde etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde Kur’ân âyetlerini tefsîr ederken, mübtedâ, haber, fâ’il, mef’ûl vb. Nahiv ilmine ait konulara yer vermiş ve bunlara alternatif olarak noktasız harflerden oluşan (أول الكلام، مَحْمُول) (أول الكلام، مَعْمُول) gibi yeni kavramlar kullanmıştır.

Mahmûd Hamza Efendi’nin Kur’ân-ı Kerîm’i böyle bir yaklaşım tarzıyla tefsîr etmesi, Arap dili ve edebiyatına yeni bir bakış açısı kazandırmış ve bu çalışmasından dolayı da birçok âlim ve devlet erkânının takdîrini celb etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi’nin “*Dürrü’l-esrâr*” adlı eserinde Nahiv/sentaks ile ilgili yapılan değerlendirmeler, Lügat, Sarf, Fesâhat ve Belâgat gibi diğer alanlara göre daha ağır basmaktadır. Bu sebeple “Mahmûd Hamza Efendi’nin *Dürrü’l-Esrâr* Adlı Tefsîr Eserindeki Nahiv Uygulamaları (Bakara Sûresi Örneği)” başlıklı çalışmamızda Nahiv ilgili değerlendirmelere ve istilahlara değindik.

Bu çalışmamızın amacı, Mahmûd Hamza Efendi’nin “*Dürrü’l-esrâr*” adlı tefsîrini tanıtmak, gelecekte Arap dili ve edebiyatı alanında yapılacak başka araştırmalara kaynaklık etmesinin yanı sıra Temel İslam Bilimleri alanındaki Arapça metinleri tahlîl etme hususunda araştırmacılara yeni bir bakış açısı kazandırmaktır.

II. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

“Mahmûd Hamza Efendi’nin Dürrü’l-Esrâr Adlı Tefsîr Eserindeki Nahiv Uygulamaları (Bakara Sûresi Örneği)” isimli tezimizi belirledikten sonra, Bakara sûresi bağlamında tefsîrde incelenmesi gereken konuları belirledik.

Belirlenen konularla ilgili literatür taramasını yapıp elde ettiğimiz verileri belirlenen yöntem dâhilinde yazıya geçirdik.

Çalışmamızda Mahmûd Hamza Efendi’nin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgileri “Tabakât kitapları”ndan derledik. Lügat, Sarf, Nahiv, Belâgat, Fıkıh, Kelâm, Hadîs ile ilgili konuları, Arap Dil ve Belâgatına dair yazılmış kitaplardan, Fıkıh, Kelâm ve Hadîs ile ilgili kaynaklardan, özellikle Mahmûd Hamza Efendi tarafından yazılmış kitaplardan aldık. Tezimizin içerdiği konularla alâkalı daha önce yapılmış bilimsel çalışmalardan da istifâde ettik.

Bu çalışmamızda konuyla ilgili âyet ve meâlini verdikten sonra, yine konuyla ilgili tefsîrde geçen arapça kısmını ve tercümesini belirttik. Daha sonra ihtiyaç duyulan yerlerde konunun kısa bir şekilde izahını yapıp konuyla ilgili mühmel/noktasız olarak tefsîrde geçen kısmın noktalı harflerden oluşan eş anlamlılarını belirttik.

Araştırmamız, **öz, giriş, iki bölüm ve sonuç** kısmından oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve kaynaklarına dair bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümünde Mahmûd Hamza Efendi’nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümünde Mahmûd Hamza Efendi’nin Dürrü’l-Esrâr Adlı Tefsîr Eserindeki Nahiv Uygulamaları (Bakara Sûresi Örneği) üst başlığında Nahiv uygulamaları ile ilgili birçok ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bölüm de kendi içinde merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât, tevâbi‘ ve Nahivle ilgili diğer konular şeklinde alt başlıklara ayrılmaktadır.

Sonuç kısmında ise araştırmada varılan sonuçların genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

III. Araştırmanın Kaynakları

“Mahmûd Hamza Efendi’nin Dürrü’l-Esrâr Adlı Tefsîr Eserindeki Nahiv Uygulamaları (Bakara Sûresi Örneği)” adlı araştırmamızda istifâde kaynakların başında

Dürrü'l-esrâr'ın bizzat kendisi, yazarın diğer eserleri ve Musa Geçit Celâlî (ö. 2021) tarafından söz konusu tefsîr üzerine yazılan “*Hâşiyetü kenzi'l-ebrâr 'alâ Tefsîri'l-mühmel*” adlı eseri gelmektedir.

Tezin içinde geçen âyetlerin meallerini verirken Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılmış olan *Kur'ân yolu meâli*’nden istifâde ettik.

Mahmûd Hamza Efendi’nin hayatı ve eserlerini konu edinen biyografi/tabakat eserlerin yanı sıra *TDV İslâm Ansiklopedisi* ve konumuzla ilgili bilimsel araştırmalardan da faydalandık.

Arap dili ve edebiyatına dâir yazılan eserler, klasik tefsîr eserleri, hadîs kitapları ve lügat kitapları da başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Araştırmamızda başvurduğumuz eserler şunlardır:

A. Biyografi/Tabakat Eserler:

1. Muhammed ‘Abdüllâtîf Salih el-Ferfûr(ö. 1406/1986)’un, *A'lâmü Dimaşk fi'l-karni'r-râbi' 'aşer el-hicrî*.
2. Muhammed Şerif Adnan eş-Şavvâf’ın, *Mevsu'atu'l-üseri'd-dimaşkiyye*.
3. Abdurrezzâk el-Baytâr(ö. 1335/1917)ın, *Hilyetu'l-beşer fi târihi'l-karni's-salîsi 'aşer*.
4. Linda Şilser'in, *Dimeşk fi'l-karneyni's-sâmini 'aşere ve't-tâsi'i 'aşere*.
5. Ahmed Teymur Paşa(ö. 1349/1930)nın, *A'lâmü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-'asri'l-hadîs*.
6. Muhammed Cemîl eş-Şatti(ö.1379/1959)nin, *A'yânu Dimeşk fi'l-karni's-salîsi 'aşere ve nışfi'r-rabi-'i 'aşer*.
7. Abdüsettar Ebü'l-Feyd (ö. 1236/1821) *Feydu'l-meliki'l-vehhâbi el-müte'âlî bi enbâi karni's-salîsi 'aşere ve't-tevâlî*.
9. Mahmûd Hamza Efendî, *Unvânü'l-esânîd*.
10. Bessam el-Hamzâvi, *el-Mevsu'atü'l-'Arabiyye*.
11. Corci Zeydân (ö. 1332/1914)’nın, *Terâcimu meşâhiriş-şarkî fi'l-karni't-tâsi'i 'aşer*.

B. Lügat ve Terimlerle İlgili Eserler:

1. İbn-ü Manzûr (ö. 711/1311)’un *Lisânü'l-'Arab* adlı ansiklopedik sözlüğü.

2- İbn-ü Fâris(ö. 395/1004)'in *Mu‘cemü mekâyîsi ‘l-luga* adlı eseri.

3. Tacettin Uzun, tarafında yazılan *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*.

C. Arap Dili ve Belâgatı’yla İlgili Eserler:

1. Ali el-Cârim (ö. 1876/1949) – Mustafa Emîn (ö. 1418/1997), tarafında yazılan el-*Belâgatü ‘l-vâziha*.

2. İbn Hişâm (ö. 761/1360), *Şerhu katri'n-nedâ ve belli’s-şadâ* adlı eseri.

3. Mustafâ el-Galâyînî (ö. 1363/1944) *Câmi ‘u durûsi ‘l- ‘Arabiyye* adlı eseri.

D. Tefsir Eserleri:

1. Beyzâvî (ö. 685/1286) ’nin *Envârü ‘t-tenzîl ve esrârü ‘t-te ‘vîl* adlı eseri.

2. ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)’nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri.

3. İbn-i Âşûr (ö.1387/1973)’un *et-Tahrîr ve ‘t-tenvîr* adlı tefsiri.

4. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273)’nin *el-Câmi ‘ li-aḥkâmi ‘l-Ḳur ‘ân* adlı tefsiri.

5. et-Taberî (ö. 310/923)’nin *Câmi ‘u ‘l-beyân ‘an te ‘vîli âyi ‘l- Ḳur ‘ân* adlı tefsir eseri.

6. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)’nin *Mefâtîhu ‘l-ğayb* adlı Kur’ân-ı Kerîm tefsiri.

E. Diğer Eserler:

1. Hamit Yürter, *Abdulkerîm El-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân adlı eserinin nahiv açısından incelenmesi* (Doktora Tezi).

2. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007).

3. Ali Rıza Karabulut, *Mu‘cemü ‘l-maḥtutât el- mevcüdeti fî mektebâti İstanbul ve Anadolu*.

4. Ahmet Şen, *Arap Dilinde Mef‘ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları* (Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi).

5. Celal Öral, *Arap Gramerinde Hâl* (Yüksek Lisans Tezi).

6- Hüseyin Arı, *Şam müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve cezaların infazına ilişkin görüşler* (Yüksek Lisans Tezi).

7- Şehmus Ülker, *Arap Dilinde İsim Cümlesi* (Yüksek Lisans Tezi, 2013).

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHMÛD HAMZA EFENDİ’NİN HAYATI ve ESERLERİ

1.1. Hayatı

1.1.1. İsim ve Lâkabı

Müellifin tam olarak adı kaynaklarda Mahmûd b. Muhammed b. Hüseyin b. Yahyâ el-Hüseyinî diye geçmektedir. Aileye adını veren dedesine nispetle İbn-u Hamza¹ el-Hüseyinî veya el-Hamzavî,² Şâm müftülüğünü yaptığından dolayı “Müftî’ d-Diyâri’ş-Şâmiyye (Şâm müftüsü)”³ veya “Müftî’ d-Dımaşk”,⁴ şâirlik vasfından ötürü de “Nâbiğatü’ş-Şâm”⁵ diye zikredilmektedir.

Yazısı güzel olduğundan dolayı Hattât-ı ‘Osmânî⁶ diye de kendisi için nisbe isim kullanılmıştır. Müellif, kendi el yazısıyla yazdığı bir metinde Mahmûd el-Harrânî diye nisbe isim kullanmıştır.⁷ Bazı kaynaklarda “Müftî Bâbi’l-Kâbe” diye de geçmektedir.⁸

1.1.2. Soyu ve Ailesi

Mahmûd Hamza Efendi’nin soyu, fazîlet ve şerefte şöhrat bulan Hamza âilesine dayanmaktadır. Hamzâvî âilesi, Dımaşk’ın en kadîm âilelerinden biridir.⁹ Hamzâvî âilesi, 330/942 yılında İsmâ’îl b. Hüseyin en-Netif’den itibaren Dımaşk’ta uzun yıllar nakîbü’l-eşrâf’lık yaptığından dolayı "Beytü’n-nakîb" diye şöhrat bulmuştur.¹⁰ Âile, önemli şahsiyetlerinden Hamza el-Harrânî’ye nispetle “Beytü’l-Hamza” diye de bilinmektedir.¹¹

¹ Mustafa Baktır, “Mahmûd Hamza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/365.

² Muhammed ‘Abdüllâtif Salih el-Ferfûr, *A’lâmü Dımaşk f’l-ğarnî’r-râbi’ ‘aşer el-hicrî* (Dımaşk: Dâru Melah-Dâru Hassan, 1408/1987), 333.

³ el-Ferfûr, *A’lâmü Dımaşk*, 333.

⁴ Muhammed Şerif Adnan es-Şavvâf, *Mevsû’atu’l-üseri’ d-dımaşkiyye*, thk. Ali es-Sennûfî (Dımaşk: Beytu’l-Hikme, 1431/2010), 1/684.

⁵ es-Şavvâf, *Mevsû’atu’l-üser*, Ali es-Sennûfî, 1/684.

⁶ Ali Rıza Karabulut, *Mu’cemü’l-mahtutat el- mevcüdeti fî mektebâti İstanbul ve Anadolu* (İsam:141629), 3/1527.

⁷ Karabulut, *Mu’cemü’l-mahtutat*, 1416293/1475.

⁸ es-Şavvâf, *Mevsû’atu’l-üser*, thk. Ali es-Sennûfî, 3/228.

⁹ es-Şavvâf, *Mevsû’atu’l-üseri*, thk. Ali es-Sennûfî, 1/677.

¹⁰ Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

¹¹ Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

H. Hüseyin'e dayanan Hamza âilesinin ilk ataları, Medîne'de yaşamışlardır.¹² Daha sonra Şerîf Muhammed b. İsmâ'îl Medine'den Bağdat'a göç etmiş ve oraya yerleşmiştir. Çocuklarından bazıları o günün ilim merkezlerinden biri olan Harran/Urfa'ya yerleşmiş, Abbâsî halîfelerinden el-Muktedir Billâh (ö. 320/932), hilâfeti üstlenince Şerîf İsmâ'îl(ö. 347/959)'i Şâm nakîbü'l-eşrâfı olarak görevlendirmiş ve böylece Hamza âilesi Şâm'a yerleşmiştir.¹³

Torunlarından Hamzatü'l-Hayr döneminde(1158-1207) Şâm'da ortaya çıkan kargaşalardan dolayı Hamzâvî âilesi, tekrar Harran/Urfa'ya dönüp oraya yerleşmişlerdir. Şâm'daki kargaşalar son bulunca âile tekrar Şâm'a gelip oraya yerleşince çocuklarına "Benû Hamza" denilmiş ve âile artık bu isimle tanınmıştır.¹⁴

Bu âilenin fazîlet ve erdemi hakkında Arap şâir, yazar ve Arap edebiyatçısı Halîl Merdem Bek şöyle söylemektedir: "Benî Hamza âilesinden başka 14 asır boyunca şeref, i'tibâr ve ilmin ayrılmadığı bir âile tanımıyorum".¹⁵

Hamza âilesi, i'tikâdî açıdan ehl-i sünnet mezhebini, amelî açıdan da Şâfi'î ve Hanefî mezheplerini tercîh etmişlerdir.¹⁶

Mahmûd Hamza Efendi'nin babası Muhammed Nesîb (ö. 1265/1849) b. Hüseyin b. Yahya b. Hasan'dır.¹⁷ Çocuk yaşta yetim kalan Muhammed Nesîb, kardeşi Sa'dî tarafından himâye edilmiştir. Küçük yaşta Kur'ân öğrenen Muhammed Nesîb, 7 yaşında yazı yazmayı öğrenip daha sonra hat alanında iyi bir konuma gelmiştir.¹⁸

Daha sonra Şeyh Şâkir el-Akkâd, Şeyh Muhammed el-Küzberî ve Şeyh Sa'îd el-Halebî gibi dönemin meşhûr âlimlerinden eğitimini alan Muhammed Nesîb, Şeyh Abdullâtîf b. Ömerî'den Hâlvetî tarîkatını almıştır. Bir süre kendi evinde tedrîsâtla meşgul olan Muhammed Nesîb, daha sonra Hafız Kemâleddîn mescidinde ders vermeye başlamıştır.¹⁹

Osmanlı devleti tarafından "vilâyet meclisi"ne üye olarak atanan Muhammed Nesîb, kısa bir süre nakîbü'l-eşrâflık görevini üstlendikten sonra tekrar "vilâyet meclisi"ndeki eski

¹² Bessam el-Hamzâvî, "Mahmûd el-Hamzavî", *el-Mevsûatü'l-'Arabiyye* (Erişim 14 Ağustos 2021).

¹³ el-Hamzâvî, "Mahmûd el-Hamzâvî".

¹⁴ el-Hamzâvî, "Mahmûd el-Hamzâvî".

¹⁵ el-Hamzâvî, "Mahmûd el-Hamzâvî".

¹⁶ el-Hamzavî, "Mahmûd el-Hamzâvî".

¹⁷ Halil Merdem Bek, *A'yanü'l-karnî's-salîse 'aşere fi'l-fikri ve's-siyâseti ve'l-ictimâ'* (Beyrut Lubnan,1971), 24.

¹⁸ eş -Şavvaf, *Mevsû'atu'l-üser*, thk. Ali es-Sennûfî, 1/684.

¹⁹ eş -Şavvaf, *Mevsû'atu'l-üser*, thk. Ali es-Sennûfî, 1/683.

görevine geri dönüp vefatına kadar bu görevde kalmaya devam etmiştir.²⁰ Mûsikî ile hemhâl olan Muhammed Nesîb,²¹ Ali Paşa (ö. 1814/1871) hakkında bir methiye yazmıştır.²² Bütün şiirlerini içeren *Karîdetu'l-fıkr* adlı eserin yanı sıra *el-Kâfî fi'l-'arûz ve'l-kavâfî* adlı esere de bir şerh yazmıştır.

Bazı kaynaklarda bir birinden daha âlim Mahmûd Selim ve Esat diye Mahmûd Hamza Efendi'nin iki kardeşinden söz edilirken²³ bazı kaynaklarda ise Muhammed Nesîb vefat ettiğinde beş çocuğunun olduğu bilgisi geçmektedir. Zikri geçen iki kardeşin dışında Râgıb ve Muhyiddin adlı iki kişinin de isimleri geçmektedir.²⁴

1907 yılında basılan *el-Fetava'n-naẓm*, adlı eserin “Yayım hakkı Mahmûd Hamza Efendi'nin oğlu Nesîb Efendi'ye aittir.” ibâresinden²⁵ ve bazı resmî yazışmalardan hareketle Mahmûd Hamza Efendi'nin Nesîb Efendi adında bir oğlu olduğu bilgisine varmak mümkündür.²⁶

1.1.3. Doğumu ve Ölümü

Tabakât/biyografi eserlerinde Şâm doğumlu²⁷ Mahmûd Hamza Efendi'nin doğum tarihi ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Mahmûd Hamza Efendi'nin doğum tarihi 1234/1818 olarak ifâde edilmiştir.²⁸ Ancak kaynakların çoğunda Mahmûd Hamza Efendi'nin doğum tarihi 1236/1821 olarak geçmektedir ve en çok tercîh edilen görüş de bu olmuştur.²⁹

Mahmûd Hamza Efendi 9 Muharrem 1305/1887 yılında Şâm'da vefat etmiş ve orada bulunan Dahdah kabristanına defnedilmiştir.³⁰

²⁰ Merdem Bek, *A'yanü'l-karni's-salise 'aşere*, 25; Linda Şilser, *Dimeşk fi'l-karneyni's-sâmini 'aşere ve't-tâsi'i 'aşere*, trc. Amr el-Mellâh-Dina el-Mellâh, (Dimeşk:1419/1998), 232.

²¹ eş-Şavvaf, *Mevsû'atu'l-üser*, thk. Ali es-Sennûfî, 1/683.

²² Şilser, *Dimeşk fi'l-karneyn*, trc. Amr el-Mellâh-Dina el-Mellâh, 232.

²³ eş-Şavvaf, *Mevsû'atu'l-üser*, thk. Ali es-Sennûfî, 1/683.

²⁴ Şilser, *Dimeşk fi'l-karneyni*, 232 ve kitabın sonundaki tablolar.

²⁵ Mahmûd Hamza, *el-Fetava'n-Naẓm*, (1326/1907).

²⁶ Arı, *Şam müftüsü*, 7.

²⁷ Ahmet Teymur Paşa, *A'lâmü'l-fikri'l-islâmî fi'l-'asri'l-hadis* (Kahire: Müessesetü'l-Hindavi, 2017), 187.

²⁸ el-Baytâr, *Hilyetu'l-beşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, 3/1468.

²⁹ eş-Şavvaf, *Mevsû'atu'l-üser*, thk. Ali es-Sennûfî, 1/684; Teymur Paşa, *A'lâmü'l-fikri'l-islâmî*, 187; el-Baytâr, *Hilyetu'l-beşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, 3/1468.

³⁰ Muhammed Cemîl eş-Şattî, *A'yânu Dimeşk fi'l-karni's-salisi 'aşere ve nısfî'r-rabi-i 'aşer*, (Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 1994), 318.

1.1.4. Eğitimi ve Hocaları

1.1.4.1. İlk Eğitimi

İnsanoğlunun kişiliğini, düşüncesini, ahlâkını ve eğitimdeki başarısını etkileyen faktörlerin başında hiç şüphesiz âile ve içinde bulunduğu çevre gelmektedir. Eğitimli bir âile ve iyi bir çevre ortamında yetişen bireylerin hayatlarının birçok merhalesinde, özellikle de eğitimde daha başarılı olduğu müşâhede edilen bir gerçektir. Mahmûd Hamza Efendi'nin, eğitimli bir âilede ve birçok müderrisin ortakla çıktığı bir ortamda yetişmesi, onun zihin dünyâsını inşâ etmede büyük bir rol oynamıştır.

Mahmûd Hamza Efendi, ilkokulda güzel yazı yazmayı öğrenmiş ve daha o zamanlarda güzel yazısıyla şöhret bulmuştur.³¹ Mahmûd Hamza Efendi, medrese eğitimine başlamadan önce Kur'ân-ı Kerîm-i hıfzetmiş³² ve daha sonra medrese eğitimine başlamıştır.

1.1.4.2. Hocaları

Kur'ân-ı Kerîm-i hıfzedip, okuma yazmayı iyi öğrendikten sonra ilim tahsîline başlayan Mahmûd Hamza Efendi,³³ yanında eğitim aldığı hocalarını ve onlarda okuduğu kitapları kaleme aldığı '*Unvânu'l-esânîd*' adlı eserinde zikrederek³⁴ icâzet kültürünü de sürdürmüştür. Mahmûd Hamza Efendi'nin yanında eğitim aldığı hocaları şunlardır:

1. Şeyh Sa'îd el-Halebî (ö. 1259/1843)

Mahmûd Hamza Efendi, 1248/1832 yılında³⁵ hocası Sa'îd b. Hüseyin b. Ahmed el-Halebî'den Sarf, Nahiv ve ilimlerin ilkeleri olarak kabul edilen Mantık, Kelâm ve benzeri ilimleri öğrenmiştir.³⁶ Ancak Mantık ve Kelâm ile ilgili olarak hangi eserleri okuduğunu açıkça zikretmemiştir.³⁷

Mahmûd Hamza Efendi'nin Şeyh Sa'îd el-Halebî'den hangi eserleri okuduğuna dair açıkça isim zikrederek verdiği bilgiler şöyledir:

³¹ Corci Zeydân, *Terâcimu meşâhiri 'ş-şark fi 'l.karni 't.tasi* 'aşere, 2/225.

³² Abdüssetar Ebü'l-Feyd, *Feydu'l-meliki 'l-vehhâbi 'l-müteâlf bi- enbâi karni* 'ş-şalîhi 'aşere ve 't-tevâlî (Mekke: Mektebetü'l-Esedi, 1429/2008), 3/1554.

³³ el-Baytâr, *Hilyetu'l-beşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, 3/1468.

³⁴ Mahmûd Hamza Efendi, '*Unvânü'l-esânîd*, (Dimeşk: Darü'l-Beşair, 1468/1998), 34-41.

³⁵ eş-Şattî, *A'yânu Dimeşk*, 318; Hamza Efendi, '*Unvânü'l-esânîd*, 35.

³⁶ Hamza Efendi, '*Unvânü'l-esânîd*, 35; eş-Şattî, *A'yânu Dimeşk*, 319; Zeydân, *Terâcim*, 2/225.

³⁷ Hamza Efendi, '*Unvânü'l-esânîd*, 35

Dilbilgisi ile ilgili eserler:

1. İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360)'nin Arap gramerine dair *Muğnî'l-lebîb* isimli eseri.

2. İbnu'n-Nâzım (ö. 686/1287), Eşmûnî (ö. 918/1513) ve İbn 'Akîl (ö. 769/1367) tarafından İbn Mâlik (ö. 672/1274)'in *Elfiye*'sine yazılan şerhlerini, hâşiyeleriyle birlikte.³⁸

Fıkıhla ilgili eserler:

1. Müctehid Hanefî âlimi Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî tarafından yazılan *el-Muhtasar* adlı eseri.

2. İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549)'nin Hanefî fikhına dair yazdığı *Mültekâ* adlı eseri.

3. Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)'nin Hanefî fikhına dair yazdığı *Kenzu'd-dekâik* adlı eseri.

4. Hanefî fakihi Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî el-Vefâî el-Mısrî (ö. 1069/1659)'nin *Meraki'l-felâh bi imdâdi'l-fettâh şerh-i Nûri'l-îzâh ve necâti'l-ervah* adlı eseri.

5. Hanefî fakihi Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî el-Vefâî el-Mısrî'nin *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-îzâh* adlı eseri.

6. Hanefî fakihi Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî (ö. 1088/1677)'nin *Dürrü'l-muhtâr* adlı eseri.³⁹

Hadîsle ilgili eserler:

1. Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870)'nin *Sahîh'i* (rivâyeten).

2. Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875)'in *Sahîh'i* (rivâyeten).

3. Mâlikî kadısı, hadis, fıkıh ve dil âlimi Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149)'nin *Kitâbu's-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* adlı eseri (rivâyeten)

4. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) derlediği kısa hadisleri ihtiva eden *el-Câmiu's-Sağîr* adlı eseri (rivâyeten).

³⁸ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 35.

³⁹ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 35.

5. İbni ‘Akîl’in *Müselâlat*’ı.⁴⁰

Tefsîrle ilgili eserler:

1. Müfessir, Eş‘arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî(ö. 685/1286)’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* adlı tefsiri.

Mahmûd Hamza Efendi, Şeyh Sa’îd el-Halebî’den saydığımız eserlerin dışında başka eserler de okumuş, eğitiminin çoğunu ondan almış ve merviyâtıyla ilgili kendisine defalarca özel ve genel icâzet vermiştir.⁴¹

2. Şeyh Abdulkâdir el-Meydânî (ö. 1260/1844)

Mahmûd Hamza Efendi’nin yanında eğitim aldığı bir diğer hocası da Abdulkâdir b. Ahmed b. Mustafâ el-Meydânî el-‘Attâr’dır.⁴² Mahmûd Hamza Efendi el-Meydânî’den Buhârî’nin *Sahîhi’ni* ve Süyûtî’nin *el-Cami’us-sağîr* adlı eserlerinden biraz okumuştur. Ayrıca el-Meydânî, kendisine hadîs rivâyet etmesi konusunda icâzet vermiştir.⁴³

3. Beyrut Müftüsü Şeyh Abdüllâtîf Fethullâh (ö. 1260/1844)

Mahmûd Hamza Efendi’nin yanında eğitim aldığı dönemin meşhûr âlimlerinden biri de Beyrut müftüsü şeyh Abdüllâtîf Fethullâh b. Abdilkerîm el-Beyrûtî’dir.⁴⁴

Mahmûd Hamza Efendi, şeyh Abdüllâtîf Efendi’den Taftâzânî’nin *el-Mutavvel* adlı eserinden biraz okumuş ve şeyh Abdüllâtîf, merviyâtını ve *Sahîh-i Buhârî*’yi rivâyet etmesi konusunda kendisine icâzet vermiştir.⁴⁵

4. Şeyh ‘Ömer el-Âmidî (ö. 1262/1846)

Mahmûd Hamza Efendi’nin rahle-i tedrisînden geçtiği dönemin meşhûr âlimlerinden biri de Şeyh Ömer b. Mustafâ b. Yahya el-Amidi el-Hanefî’dir.⁴⁶

Mahmûd Hamza Efendi, el-Âmidî’nin yanında Sekkâkî(ö. 626/1229)’nin *Miftâhu’l-ulûm* adlı eserini ve Teftâzânî’nin *el-Mutavvel* adlı eserinin bir bölümünü derinlemesine

⁴⁰ Hamza Efendi, *Unvânü’l-esânîd*, 35.

⁴¹ Hamza Efendi, *Unvânü’l-esânîd*, 36; Zeydân, *Terâcim*, 2/225.

⁴² Hamza Efendi, *Unvânü’l-esânîd*, 37.

⁴³ Hamza Efendi, *Unvânü’l-esânîd*, 37.

⁴⁴ Hamza Efendi, *Unvânü’l-esânîd*, 39; Hüseyin Arı, *Şam müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve cezaların infazına ilişkin görüşler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi,2007), 11.

⁴⁵ Hamza Efendi, *Unvânü’l-esânîd*, 39.

⁴⁶ Hamza Efendi, *Unvânü’l-esânîd*, 37.

okumuş ve el-Âmidî'den *Sahîh-i Buhâri* ve diğer hadîs kitaplarıyla ilgili genel icâzet almıştır.⁴⁷

5. Abdurrahman el-Küzberî (ö. 1262/1846)

Mahmûd Hamza Efendi'nin, kendisinden eğitim gördüğü bir başka hocası da Şâm muhaddisi 'allâme şeyh Abdurrahmân Nûreddîn b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Küzberî'dir.⁴⁸

Mahmûd Hamza Efendi, el-Küzberî'den senelerce ders almış, *Sahîh-i Buhâri*'nin bazı bölümlerini Emevî câmiinde dirâyeten ve evinde de rivâyeten dinlemiştir. Yine hadîsle ilgili *Sahîh-i Müslim*'in bir bölümünü, *Sünen-i Ebî Dâvûd*'u, Kâdî 'Îyâz'ın *Kitâbü's-Şifâ* adlı eserini el-Küzberî'den rivâyeten dinlemiştir. İbn 'Akîl'in *Müselâlat*'ını da el-Küzberî'den alan Mahmûd Hamza Efendi, Taftâzânî(ö. 792/1390)'nin *Şerhu'l-Akâid* adlı eserinin yanı sıra farklı ilim dallarında saydığımız eserlerin dışında pek çok eser okumuş ve hocası el-Küzberî tarafından kendisine birçok defa özel ve genel icâzet verilmiştir.

6. Şeyh Hâmid el-Attâr (ö. 1263/1847)

Mahmûd Hamza Efendi'nin, yanında okuduğu diğer bir hocası da tefsîr ilminde nam salmış ve Şâm diyârının kendisi ile iftihâr ettiği Şeyh Hâmid b. Ahmed b. Abdullâh el-Attâr'dır.

Mahmûd Hamza Efendi, el-Attâr'dan *Sahîh-i Buhâri*'nin bir bölümünü ve şerhlere müracaat etmek sûretiyle Nevevî(ö. 676/1277)'nin *el-Erba'in* adlı eserini tahkîk üzere okumuştur. Mahmûd Hamza Efendi, sabahları hocası Şeyh Hâmid el-Attâr'ın evine giderek Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsîrinden bir bölüm ve şerhlerine mürâcaat etmek sûretiyle Muhyiddîn İbni 'Arabî(ö. 638/1240)'nin *Fusûsu'l-hikem* adlı eserinin tamamını okumuştur.

el-Attâr, Mahmûd Hamza Efendi'ye özel ve genel icâzet vermiştir. Ayrıca el-Attâr kendi el yazısıyla Mahmûd Hamza Efendi'ye kısa bir icâzet de vermiştir.⁴⁹

⁴⁷ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 37.

⁴⁸ el-Baytâr, *Hilyetu'l-beşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, 2/835.

⁴⁹ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 36.

7. Seyyid Muhammed Nesîb el-Mahmûd Hamza Efendi

Mahmûd Hamza Efendi, ilk medrese eğitimini babası Seyyid Muhammed Nesîb el-Hamzâvî'den almıştır. Mahmûd Hamza Efendi, babasından Kudûrî (ö. 428/1037) tarafından yazılan *el-Muhtasar* adlı eserinin metnini okumuş, tecvîd kâidelerini öğrenmiş ve ondan “rahmet hadisi”⁵⁰ni hakîkî evveliyyet⁵¹ ile işitmiştir.⁵²

8. Şeyh Molla Ebûbekir el-Kürdî (ö. 1269/1853)

Mahmûd Hamza Efendi'nin kendisinden ders aldığı dönemin meşhûr âlimlerinden bir diğeri de şeyh molla Ebûbekir b. Ahmed b. Dâvûd el-Kelâlî el-Kürdî'dir. Mahmûd Hamza Efendi, molla Ebûbekir el-Kürdî'den hikmet, vaaz ve âdâb ilimlerini öğrenmiştir.⁵³

9. Şeyh Hasan eş-Şattî (ö. 1274/1857)

Mahmûd Hamza Efendi'nin yanında eğitim aldığı dönemin önde gelen âlimlerinden biri de Şeyh Hasan b. Ömer b. Ma'rûf eş-Şattî el-Hanbelî'dir.⁵⁴

Mahmûd Hamza Efendi, eş-Şattî'nin evinde kendisinden Ferâiz, Matematik, 'Arûz alanlarında kitaplar okumuştur. Bunun yanında Ebû'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483'ten sonra) tarafından yazılan *Risâletü'l-isti'ârât* adlı eserini, Ebû İshâk 'Îsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 945/1538)'nin *Risâletü'l-isti'ârât* 'a yazdığı şerhi ve şârihin torunu Ali b. İsmâ'il el-İsferâyînî el-'Îsâmî (ö. 966/1559) tarafından söz konusu şerhe yazılan *Hâşiyetu'l-hafîd* adlı eseri derinlemesine okumuştur.⁵⁵ Mahmûd Hamza Efendi, eş-Şattî'den Hadîs alanında ise *Sahîh-i Buhârî*'nin baş kısmından bir bölüm okumuş ve eş-Şattî kendisine merviyâtını rivâyet etmesi konusunda genel bir icâzet vermiştir.⁵⁶

⁵⁰ "Allâh, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semâda bulunanlar da size rahmet etsinler...", bkz Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Yâser Hasan vd. (b.y.: Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Naşîrûn, 1439/2017), “Edeb”, 65 (No. 4941).

⁵¹ Hakiki evveliyyet: Hocasından ilk öğrendiği hadis ve aynı zamanda ilk öğrendiği bilgi, bkz: Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 42-43.

⁵² Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 39.

⁵³ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 41; eş-Şattî, *A'yânu Dimeşk*, 319; Zeydân, *Terâcim*, 2/226.

⁵⁴ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 38.

⁵⁵ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 38; eş-Şattî, *A'yânu Dimeşk*, 319; Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

⁵⁶ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 38; *Ari*, *Şam müftüsü*, 10.

10. Şeyh Abdullâh el-Kürdî (ö. 1278/1861)

Mahmûd Hamza Efendi'nin ders aldığı bir diğer hocası da şeyh Abdullâh b. Mustafâ b. Abdillâh el-Kürdî'dir.

Mahmûd Hamza Efendi, Abdullâh el-Kürdî'nin evinde kendisinden Şeyhülislâm Zekeriya el-Ensâri(ö. 926/1520)'nin *Îsâgôcî* üzerine yazdığı şerhini ve Celâleddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) ve Celâleddîn es-Süyûtî tarafından yazılan *Celâleyn* tefsirinden de biraz okumuş, Abdullâh el-Kürdî, merviyâtını rivâyet etmesi konusunda Mahmûd Hamza Efendi'ye icâzet vermiştir.⁵⁷

11.Şeyh S'adî el-'Ömerî (ö. 1282/1865)

Mahmûd Hamza Efendi'nin rahle-i tadrîsinden geçtiği hocalardan biri de şeyh Sa'dî b. Muhammed Kemâl b. 'Ömer b. Abdillâtîf el-'Ömerî'dir.

Mahmûd Hamza Efendi, şeyh S'adî'den Emevî câmiinde Kudûrî'nin *el-Muhtasar* adlı eserinin metnini okumuş, ayrıca şeyh Sa'dî, rivâyet etmesine izin verilen merviyâtının başkalarına rivâyeti husûsunda Mahmûd Hamza Efendi'ye icâzet vermiştir.⁵⁸

1.1.5. Kişiliği

1.1.5.1. İlmî Kişiliği

Başta babası olmak üzere ilimde ve takvâda birbirinden üstün, dönemin en meşhûr âlimlerinden eğitim alması, birçok farklı alanda eser yazması ve özellikle de noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanarak *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîrini kaleme alması, Mahmûd Hamza Efendi'nin ilmî kişiliğini en belirgin bir şekilde ortaya koymuştur.

Mahmûd Hamza Efendi'nin hayatının tamamını ilimle geçirmesi ve ilmin önemini anlatan şu sözleri de onun ilmî kişiliğini ortaya koymaktadır: “İlim isteklerin en şerefli, en yücesi, arzu edilen şeylerin en iyisi, en pahalısı, kazançların en temiz, en tatlı, işlerin en önemlisi ve en değerlisidir”.⁵⁹

⁵⁷ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 40.

⁵⁸ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 40.

⁵⁹ Hamza Efendi, *Unvânü'l-esânîd*, 19.

1.1.5.2. Ahlâkî Kişiliği

Mahmûd Hamza Efendi'ye göre kitap mütâla'asında bulunmak, dostlarla muhabbet etmekten önce gelir. İnsanlarla çokça kaynaşmayı kerih gören Mahmûd Hamza Efendi, aynı zamanda insanları yanıltmayı reddeder ve kendisini ilgilendirmeyen hususlara girmeyi de sevmezdi. Gıybet yapmayı hoş görmeyen Mahmûd Hamza Efendi, insanların toplantılarına gelmemek için dağlara kaçırdı. İç huzuru, mal çokluğuna tercîh eden Mahmûd Hamza Efendi, insanların evlerine gidip gelmekten de hoşlanmazdı. Ona göre insanlara minnet etmek dağlardan daha ağırdır. Dedikodudan uzak duran Mahmûd Hamza Efendi, her zaman yalnızlığı tercîh etmiş, yemek yeme ve konuşma hususunda da her zaman azlığı yeğlemiştir.⁶⁰

Farklı kademelerde bulunan insanlar, devlet ricâli ve yabancılar onu sevmiş ve saygı göstermişlerdir. Eylem ve söylemde doğru, vatan ve devletini seven dürüst ve mütevâzî biriydi. Zamanı değerli görür ve boşa harcamazdı. Sevilen ve kendisine saygı gösterilen biri olmasından dolayı herhangi bir yoldan geçtiğinde insanlar ellerini öpmek için yarışarlardı. Bu sebepten dolayı çoğu zaman تنها yolları tercîh ederdi. Şâm'da 1860 yılında meydana gelen olayları yatıştırması ve akabinde ölümle karşı karşıya kalan Hristiyanlara yardım etmesi onun ahlâkî kişiliğini ortaya koyan başka bir husustur.⁶¹

1.1.5.3. Edebî Kişiliği

Mahmûd Hamza Efendi'nin eserlerinin bir kısmını manzûm bir şekilde te'lîf etmesi, onun Arap dili ve edebiyatına vâkıf olduğuna ve edebî kişiliğinin yüceliğine delâlet etmektedir. Mahmûd Hamza Efendi'nin Arap dili ve edebiyatını iyi bilmesinin yanı sıra Tükçeyi de iyi bildiği kaynaklarda zikredilmektedir.⁶²

1.1.5.4. Siyâsî Kişiliği

Mahmûd Hamza Efendi, sahip olduğu ilmî kişiliği sayesinde geniş bir yetki ve yüksek bir konum elde etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, halk ve devlet ricâli tarafından sevilen, takdîr edilen ve sözü dinlenen biriydi. Öyle ki II. Abdülhamid (ö. 1336/1918) zamanında Medîne'den Şâm'a sürgün edilen Medine'nin ileri gelenleri, Mahmûd Hamza Efendi'nin

⁶⁰ eş-Şattî, *A'yânu Dimeşk*, 320.

⁶¹ Zeydân, *Terâcim*, 2/226-227.

⁶² Zeydân, *Terâcim*, 2/226.

aracılığıyla vatanlarına dönme şansını elde etmiş ve Mahmûd Hamza Efendi, bundan dolayı da pâdişâhın selâmına mazhar olmuştur.⁶³

Mahmûd Hamza Efendi'nin Şâm'da 1277/1860 yılında Hristiyanların çıkardıkları isyân sonucu Müslümanlar tarafından öldürülmelerini engellemiş olması sebebiyle yerli ve yabancı pek çok insanın takdîrini kazanmış olması onun siyâsî dehâsını ortaya koyan önemli bir olaydır.⁶⁴

1.1.6. Üstlendiği Görevler

Henüz 20'li yaşlarda olmasına rağmen, 1260/1844 yılından itibaren Bezûriye, Sinâniye ve el-Bâb mahkemelerinde şer'î nâiblikleri üstlenen Mahmûd Hamza Efendi, daha sonra İstanbul'a giderek devlet nezdinde önemli bir itibâr elde etmiştir. 1266/1849 yılında Büyük Şâm Eyâleti meclisine üye olarak görevlendirilen Mahmûd Hamza Efendi, tekrar Şâm'a geri dönmüş ve 1860 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür.⁶⁵

1269/1853'te "evkâf" müdürü olarak atanan Mahmûd Hamza Efendi, akabinde Ziraat Meclisi Başkanlığı uhdesine verilmiştir. Aynı tarihte vergi nâzırı olan Mahmûd Hamza Efendi kethüda olarak Harput'a gönderilmişse de tekrar Şâm'a dönmüş ve "Büyük Meclis" üyeliğine tekrar atanmıştır. Bu görevi yanında 1273/1857'de Defter-i Hâkânî me'mûriyetine atanan Mahmûd Hamza Efendi, 1284/1864 yılında Dimeşk bölgesi müftülüğüne atanmış ve 22 yıl süren⁶⁶ bu görevde vefatına kadar kalmıştır.⁶⁷

1.1.7. İlgi Alanları

Mahmûd Hamza Efendi, ilim ve tadrîsât konusunda temâyüz ettiği gibi el sanatlarında, özellikle de hat sanatında öne çıkmıştır. Okuyucuya çok abartılı gelse de Fâtîha sûresini bir pirinç tanesi üzerine yazdığı, yazı okunaklı olduğu hâlde pirinç tanesinin üçte birinin boş kaldığı nakledilmektedir.⁶⁸

Çok meşgul olmasına rağmen daha enerjik olması için spor, avcılık ve atıcılıkla uğraşmış ve bu alanlarda önemli mesafe katetmiştir.⁶⁹

⁶³ eş-Şattî, *A 'yânu Dimeşk*, 320.

⁶⁴ Zeydân, *Terâcim*, 2/226.

⁶⁵ Şilser, *Dimeşk fi'l- karneyn*, trc. Amr el-Mellâh-Dina el-Mellâh, 233; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/365.

⁶⁶ Teymur Paşa, *A 'lâmü'l-fikri'l-islâmî*, 187.

⁶⁷ Şilser, *Dimeşk fi'l- karneyn*, trc. Amr el-Mellâh-Dina el-Mellâh, 233; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/365.

⁶⁸ Zeydân, *Terâcim*, 2/226; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/365.

⁶⁹ Zeydân, *Terâcim*, 2/226; Baktır, "Mahmûd Hamza" 27/365.

1.1.8. Pâyeleri ve Nişânları

Mahmûd Hamza Efendi, 1272/1856'da elde ettiği İzmir pâyesi, 1291/1874'de üçüncü derecesinden Mecîdî nişânıyla birlikte bilâd-u hamse⁷⁰ye, 1296/1879'da üçüncü dereceden Osmanlı nişânıyla bir derece daha yükseltilerek 1299/1882'de Haremeyn pâyesine ulaştı. Bir yıl sonra kendisine ikinci dereceden Mecîdî nişânıyla İstanbul pâyesi verildi.

Mahmûd Hamza Efendi, 1274/1857'de te'lîf ettiği *Düru'l-esrâr* adlı eserini Osmanlı pâdişâhı Abdülmecid(ö.1861)'e ithâf etmiş ve bundan dolayı pâdişâh, onu dördüncü dereceden Mecîdî nişânıyla ödüllendirmiştir.⁷¹

Mahmûd Hamza Efendi'ye verilen bir diğer nişân da İmam Muhammed(ö. 189/805)'in *el-Câmi'u's-şagîr* isimli eserini manzûm bir şekilde kaleme almasından dolayıdır.⁷²

Ayrıca Mahmûd Hamza Efendi, 1277/1860'da Şâm'da Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında cereyân eden meş'ûm hâdise karşısında önemli bir rol oynamış ve bu sebepten dolayı kendisine, Fransız Kral III. Napolyon (ö. 1290/1873) tarafından teşekkür bâbında bir takım hediyeler takdîm edilmiştir.⁷³

1.1.9. Aldığı İcâzetler

Mahmûd Hamza Efendi, rahle-i tedrisinden geçtiği hocalarının tamamından özel ve genel olmak üzere pek çok ilmî icâzetler aldığını '*Unvânü'l-esânîd*' isimli "sebet/icâzetnâme" sinde belirtmiştir.⁷⁴

1.2. Eserleri

Osmanlının son dönem âlimi Mahmûd Hamza Efendi'nin başta ailesi olmak üzere ilimle hemhâl olan kültürlü bir çevrede yetişmesi, dönemin önde gelen birçok meşhûr âlimlerinden eğitim alması ve üstün zekâsı onun çok yönlü bir 'âlim olmasına sebep olmuştur. Böylece Mahmûd Hamza Efendi, birçok alanda eser bırakmıştır. Kaynaklarda Mahmûd Hamza Efendi'ye ait eserler ve eserlerin sayılarıyla ilgili bir takım farklı bilgiler

⁷⁰ **Bilâd-u hamse:** Osmanlı döneminde Mısır, Kahire, Şam, Edirne, Bursa ve Filibe kentlerinin toptan adı.

⁷¹ Zeydân, *Terâcim*, 2/226; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/365.

⁷² Arı, *Şam müftüsü*, 15.

⁷³ Zeydân, *Terâcim*, 2/226; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/365.

⁷⁴ Hamza Efendi, '*Unvânü'l-esânîd*, 34-40.

bulunmaktadır. Ancak burada bu ihtilaflara girilmeden genel olarak kaynaklarda aidiyeti konusunda ihtilaf bulunmayan eserler zikredilmiştir:

1.2.1. Arap Dili ve Belâgatı'na Dâir Eserler:

1.2.1.1. *el-Kümmel ile'l-keîami'l-mühmel*

Mahmûd Hamza Efendi, bu sözlüğü, kaleme aldığı *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eserinin anlaşılmasına yardımcı olması için hazırlamıştır.⁷⁵ Bu eser, Daru'l-Mektebis tarafından 2015 yılında Beyrut ve Şam'da bir cilt olarak basılmıştır.⁷⁶

1.2.2.1. *Dîvân*

Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde Bedî' sanatının bütün nevi'lerini bir araya getirmiştir. Bu eser, Mahmûd Hamza Efendi'nin Arap dili ve edebiyatına ne kadar vâkıf olduğunun bir kanıtıdır.⁷⁷

1.2.2. Kelâm ile İlgili Eserler:

1.2.2.1. *el-'Akdetü'l-İslâmiyye*

Bu eser, akaid alanında ihtilaflı konulara girilmeden mezheplerin ittifak ettikleri konuları ele alan ender eserlerden biridir. Bu eser, birçok âlimin takdirini kazanmıştır.⁷⁸

1.2.3. Hadîs ile İlgili Eserler:

1.2.3.1. *el-Kevâkibu'z-zâhira fî'l-erba'ini'l-mütevâtire*

Erbâin türü olan bu eser sadece mütevâtir hadîsleri ihtivâ etmektedir. Bu eserin te'lifi 1303/1886 yılında tamamlanmıştır.⁷⁹

1.2.3.2. *Muhtaşaru'l-cerhi ve't-ta'dîl*

Cerh ve ta'dîl alanında yazılmış olan bu eser hakkında kaynaklarda ismi dışında her hangi bir bilgi verilmemiştir.⁸⁰

⁷⁵ Zeydân, *Terâcim*, 2/226.

⁷⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *el-Kümmel ile'l-keîami'l-mühmel* (Beyrut. Dâru'l-Mektebis, 2015).

⁷⁷ Arı, *Şam müftüsü*, 44.

⁷⁸ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

⁷⁹ Zeydân, *Terâcim*, 2/228.

⁸⁰ Zeydân, *Terâcim*, 2/227; es-Şattî, *A'yânu Dimesşk*, 320.

1.2.3.3. ‘Unvânu’l-esânîd

Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde, hocalarının ve onlardan okuduğu kitapların isimlerini ve hangisinden icâzet aldığını ayrıntılı bir şekilde belirtmiştir. Daha öncede basımı yapılan bu kitap,⁸¹ 1998 yılında Dr.M. Mutî‘ Hafız tarafından tahkîk edililerek Daru’l-Beşâir tarafından basılmıştır.⁸²

1.2.4. Fıkıh Alanındaki Eserleri:

1.2.4.1. eṭ-Ṭarîkatü’l-vâzıḥa ile’l-beyyineti’r-râciḥa

Mahmûd Hamza Efendi, bu eserini delillerin te‘aruzu durumunda hangisinin tercîh edileceğini tespit etmek için te‘lif etmiştir.

Eser, 1300/1883 yılında Şâm’da Selefiyye matbaasında basılmış, 1328/1822 yılında ise Basra İstinaf Reisi Muhammed Bahaeddin tarafından tercüme edilmiştir.⁸³

Özellikle hâkimlerin istifâdesine sunulan bu eserde, söz konusu delilleri fıkıh sistemine göre tasnîf etmiş, bir tablo kullanarak tercîh edilen (râciḥ) delili baş tarafa, tercîh edilmeyeni (mercûḥ) ortaya, kaynakçayı ise sonda yazmıştır.

Kitabın baş tarafında delillerin tercîhi meselesini anlamayı kolaylaştıracak konuların açıklaması yapılmış ve kitabın sonunda ise edebü’l-müftî (müftünün fetvâ makamında uyması gereken kurallar) konusuyla ilgili bilgiler verilmiştir.⁸⁴

1.2.4.2. Fetâva’l-Mahmûdiyye (el-Ḥamzâviyye)

Mahmûd Hamza Efendi’nin iki ciltlik geniş hacimli eseridir.⁸⁵ Bu eser Mahmûd Hamza Efendi’nin 22 senelik fetvâ görevi⁸⁶ sırasında karşılaştığı sorulara verdiği cevaplardan derlenmiştir.⁸⁷

1.2.4.3. el-Ferâidü’l-behiyye fi’l-kavâ’idi’l-fıkhiyye

Bu eser, Mahmûd Hamza Efendi’nin usûlü’l-fıkıh alanındaki eseridir. Mecelle’den sonra kaleme alınan ilk kavâid kitabı olarak kabul edilir.⁸⁸

⁸¹ Hamza Efendi, ‘Unvânu’l-esânîd, 29-76; Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/366.

⁸² Hamza Efendi, ‘Unvânu’l-esânîd, 29-76.

⁸³ Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

⁸⁴ Mahmûd Hamza Efendi, eṭ-Ṭarîkatü’l-vâzıḥa ile’l-beyyineti’r-râciḥa (Şam: Matbaatu’s-Selefiyye, 1300).

⁸⁵ Zeydân, Terâcim, 2/227.

⁸⁶ Teymur Paşa, A’lâmü’l-fikri’l-islâmî, 187.

⁸⁷ Arı, Şam müftüsü, 28.

Mahmûd Hamza Efendi, eserin mukaddimesinde eserin te‘lif gayesini şu ifâdelerle açıklamış: “Şüphesiz zamanın şartları değişmiş ve müşâhade ettiğimiz kadarıyla diğer bölgelerde ilim adamları azalmıştır. Özellikle de fıkıh ilmi, neredeyse bütün bölgelerde kaybolmaya yüz tutmuş ve gerçekten bu ise büyük bir beladır.”⁸⁹

Mahmûd Hamza Efendi, kitabına aldığı kâideleri, İmam Muhammed’in *el-Câmi‘u’s-Sağîr*, Kâdîhân(ö.525/1196)’ın *el-Hâniyye*, Hassâf(ö. 261/875)’ın *Şerhü edeb’il-kadî*, Serahsî(ö. 483/1090)’nin *Şerhü’s-siyeri’l-kebîr*, *Fetevâyı hindîyye*, Necmüddin et-Tarsûsî (ö. 758/1357)’nin *Enfe‘u’l-vesâil*, *Fetevâyı Bezzâziye*, Haskefî(ö. 1088/1677)’nin *ed-Dürrü’l-muhtâr*, İbn Nüceym(ö. 970/1563)’in *el-Eşbâh ve’n-nezâir* mu‘temed eserlerden derlediğini ve ihtiyaç hâlinde müracaat etmek isteyenler için meseleleri kaynaklarıyla beraber yazdığını beyân etmiştir.⁹⁰ Mahmûd Hamza Efendi, 1295/1878 yılında tamamladığı bu eserini, II. Abdülhamid’e ithâf etmiştir.⁹¹

1.2.4.4. *Mesâ’ilü’l-evkâf*

1295/1908 ve 1300/1883 yılında Dımaşk’ta basılan bu eser,⁹²vâkıfla ilgili meseleleri içermektedir.⁹³

1.2.4.5. *el-Fetâva’n-nazm*

Bu eser, soru-cevap tarzında manzûm olarak te‘lif edilen bir fetvâ kitabıdır. Fıkıh sistemine göre te‘lif edilen bu eserde fetvâların kaynakları beyitlerin yanında belirtilmiştir.

Bu eser, 1326/1907 yılında Dımaşk’ta basılmıştır.⁹⁴

1.2.4.6. *Nazmü Câmi‘u’s-şagîr*

Bu eser, Mahmûd Hamza Efendi’nin İmam Muhammed’in *el-Câmi‘u’s-şagîr* isimli eserini manzûm bir şekilde te‘lif ettiği bir eserdir. 3000 beyitten oluşan⁹⁵ bu harika eser, çoğu

⁸⁸ Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

⁸⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *el-Ferâidü’l-behiyye fi’l-kavâ’idi’l-fıkhîyye* (Şam: Habib Efendi, 1297/1880), 2.

⁹⁰ Hamza Efendi, *el-Ferâ’idü’l-behiyye*, 3.

⁹¹ Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

⁹² Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

⁹³ Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365; Arı, *Şam müftüsü*, 30,

⁹⁴ Baktır, “Mahmûd Hamza”, 27/365.

⁹⁵ Zeydân, *Terâcim*, 2/227.

kişinin takdirini kazanmıştır. Mahmûd Hamza Efendi bu çalışmasından dolayı bir takım taltiflere mazhar olmuştur.⁹⁶

1.2.4.7. *Nazmü Mirkâti'l-vuşûl*

Nazmü Mirkâti'l-vuşûl, Molla Hüsrev(ö. 885/1480)'in usûl eseri olan *Mirkâti'l-vuşûl*'ün manzûm hâlidir. Bazı kaynaklarda bu eserin ismi *Nazmü usûli'l-fıkh* olarak da geçer.⁹⁷

1.2.4.8. *Ḳavâ'idü'l-evkâf*

Mahmûd Hamza Efendi, 1269/1853 yılında evkâf müdürü ve vergi nâzırı olduktan sonra bu eseri te'lif etmiştir.⁹⁸ Bu eser, 1288/1871 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.⁹⁹

1.2.4.9. *et-Taḥrîr fî ḍamâni'l-âmir ve'l-me'mûr ve'l-ecîr*

1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılan bu eser, damân/mali yükümlülük ile ilgili konuları içerir.¹⁰⁰

1.2.4.10. *Taşḥîḥu'n-nuḳûl fî simâ'i da'va'l-mer'e bi külli'l-mu'accel ba'de'd-duḥûl*

Bu risale kadının, zifaktan sonra hak ettiği mehrin tamamını veya muaccel-olan kısmını dava etmesi durumunda davasının dinlenip, dinlenmeyeceği konusu hakkında yazılmıştır.¹⁰¹

1.2.4.11. *et-Tefâvüz fî't-tenâkuz*

Mahmûd Hamza Efendi, bu eserde mahkemelerde söz konusu olan tenâkuz meselesini güzel bir şekilde ele alıp, konuyu derinlemesine incelemiştir. Bu eser, 1434/2013 yılında Daru'l-beşâiri'l-islâmiyye tarafından basılmıştır.¹⁰²

⁹⁶ Arı, *Şam müftüsü*, 31.

⁹⁷ Zeydân, *Terâcim*, 2/227.

⁹⁸ Arı, *Şam müftüsü*, 32.

⁹⁹ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹⁰⁰ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹⁰¹ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹⁰² Mahmûd Hamza Efendi, *et-Tefâvüz fî't-tenâkuz* (Beyrut: Dâru'l-Beşâir'l-İslâmiyye, 2013), 11.

1.2.4.12. Keşfü'l-mücâne 'ani'l-ğusl fi'l-icâne

Bu risale elbiselerin yıkanıp temizlendiği kaplar ile alakalı mezhep metinlerinde görülen bir problem üzerine te'lif edilmiştir. Bu eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰³

1.2.4.13. Mişbâhu'd-dirâye fi ıstılâhi'l-Hidâye

Merğînânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinde kullandığı ıstılâhlar hakkında yazılmış küçük bir risaledir. Bu eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰⁴

1.2.4.14. Keşfü's-sütûr 'an şihhati'l-mühâyât fi'l-me'cûr

Bu risale kiraya konu olan mahâlde kiracılar arasındaki menfaat taksimi (*muhâyee*) konusunda çokça sorulan soruları cevaplamak gayesiyle yazılmıştır. Eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰⁵

1.2.4.15. İzâhu'l-makâl fi'd-dirhem ve'l-mişkâl

Bu risale şer'î ve örfî miskâlleri vb. konular ve ilk basılan dinar ve dirhem hakkında bilgi verir. Bu eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰⁶

1.2.4.16. Risâle fi haleli'l-meḥâdır ve's-sicillât

Bu risalede mahkemede tutulan zabıt/mahzar ve siciller muntazam bir şekilde ele alınmıştır. Eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰⁷

1.2.4.17. Ref'u'l-ğışâve 'an ahzi'l-ücreti 'ale't-tilâve

Bu risalede Mahmûd Hamza Efendi, Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasına karşılık ücret alınıp alınmaması konusunda mütekaddimûn ve müteahhirûn âlimlere göre konuyu derleyip ve hangi görüşün müftâ bih olduğunu açıklamıştır. Eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰⁸

¹⁰³ Baktır, "Mahmûd Hamza", Arı, *Şam müftüsü*,

¹⁰⁴ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹⁰⁵ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹⁰⁶ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹⁰⁷ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹⁰⁸ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

1.2.4.18. *Tenbîhü'l-havâş 'alâ enne'l-imzâ'e fî'l-ḥudûd lâ fî'l-kıṣâş*

Bu eser, Osmanlı yargı sisteminde ortaya çıkan bir problem (infaz-yargı) hakkında yazılmıştır. Bu eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰⁹

1.2.4.19. *en-Nûrû'l-lâmi' fî uşûli'l-Câmi'*

Mahmûd Hamza Efendi, bu risalesinde imam Muhammed'in *el--Câmiu'l-kebîr* adlı eserinde kullandığı usûl kâidelerini tespit edip bir araya getirmiştir. 213 kâideden oluşan bu risale 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹¹⁰

1.2.4.20. *Fetva'l-havâş fî ḥilli mâ şide bi'r-raşâş*

Bu risale kurşunla avlanan hayvanların yenmesinin câiz oluşu vb. konular hakkında yazılmıştır. Bunun dışında hayvanlarla ilgili kayda değer birçok şer'î bilgiye de yer verilmiştir. Eser, 1303/1885 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹¹¹

1.2.4.21. *Tahrîrû'l-maḳâle fî'l-ḥaylûle ve'l-kefâle*

1301/1883 yılında Dımaşk'ta basılmış olan bu eser, havâle ve kefâlet konularını içermektedir.¹¹²

1.2.4.21. *Cedvelü'l-eḥakki bi'l-ḥidâne li'l-veled*

Mahmûd Hamza Efendi bu risalede çocuğa bakmaya kimin daha hak sahibi olduğunu açıklamıştır.¹¹³

1.2.4.22. *Şerḥu Şalâti ibn-i Meşîş*

Kaynaklarda eserle ilgili ismi dışında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.¹¹⁴

1.2.4.23. *el-Ecvibetü'l-mümqât 'alâ es'ileti'l-kuḍât*

Kaynaklarda eserin matbu olduğu bilgisi dışında başka bir bilgiye yer verilmemiştir.¹¹⁵

¹⁰⁹ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹¹⁰ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹¹¹ Zeydân, *Terâcim*, 2/227; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹¹² Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹¹³ Arı, *Şam müftüsü*, 38.

¹¹⁴ Zeydân, *Terâcim*, 2/228.

¹¹⁵ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

1.2.4.24. *Şaḥîḥu'l-aḥbâr 'ani't-Tenḳîḥ ve Reddû'l-muḥtâr*

Bu eser, İbn Âbidîn'in *Reddû'l-muḥtâr* ve *et-Tenḳîḥ* isimli eserleri hakkında yazılmıştır. Kaynaklarda eserin ismi dışında herhangi bir bilgi aktarılmamıştır.¹¹⁶

1.2.4.25. *el-Kutûfu'd-dâniye fî ḥabesi ecrid-z-zâniye*

Mahmûd Hamza Efendi bu risalede zâniye kadının zina karşılığında aldığı ücretin şer'î açıdan hükmünü ele almıştır. 1304 yılında yazımı tamamlanan bu risalenin basımı yapılmamıştır.¹¹⁷

1.2.4.26. *Tercümetü ta'allümi'l-ḥâli'l-muḥtaşar*

Hanefî fıkḥına dair yazılmış olan bu eser, 12 sayfadan ibaret olup 1895/1313 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹¹⁸

1.2.4.27. *Keşfü'l-iltibâs fî 'ademi cevâzi'l-kıyâs*

Mahmûd Hamza Efendi, bu risaleyi, Kırmılı Abdüsettâr Efendi(ö 1887) ile aralarında, kısas cezâsıyla ilgili çıkan tartışma sonucunda te'lif etmiştir.¹¹⁹

1.2.5. Diğer Eserleri

1.2.5.1. *Urcûze fî fenni'l-firâse*

Mahmûd Hamza Efendi'nin feraset/fizyonomi ilmi ile alakalı yazdığı bir eserdir. Mahmûd Hamza Efendi, eserinin baş tarafında kendi hayat hikâyesini anlatmış bu eseri Namık Kemal'in isteği üzerine kaleme aldığını dile getirmiştir.¹²⁰ Eser, 1303 yılında Dımaşk'ta basılmıştır.¹²¹

1.2.5.2. *Tuḥfetü'l-esmâ' li-mevlidi aḥseni'l-aḥlâḳ ve't-ṭıbbâ'*

Suriye Vilâyet Matbaası'nda 1301/1883 yılında basılmış olan bu eser, 36 sayfadan oluşmaktadır.¹²²

¹¹⁶ Arı, *Şam müftüsü*, 39.

¹¹⁷ Mediafire, "mediafire.com/file" (Erişim 23 Şubat 2021).

¹¹⁸ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹¹⁹ Arı, *Şam müftüsü*, 39.

¹²⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Urcûze fî fenni'l-firâse*, Dımaşk: 1303/1886), 5.

¹²¹ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/366.

¹²² Arı, *Şam müftüsü*, 41.

1.2.5.3. *Keşfü'l-kınâ' şerhu Bedî'âti vâlidihî*

Kaynaklarda bu eserin ismi dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir.¹²³

1.2.5.4. *Gunyetu't-Tâlib*

Kaynaklarda Hz. Ali'nin *Sıddîk* risalesinin şerhi olarak geçen bu eserle ilgi herhangi bir bilgi geçmemektedir.¹²⁴

1.2.5.5. *İ'lâmu'n-nâs 'an kıymeti'l-mâs*

Kaynaklarda eserin ismi dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir.¹²⁵

1.2.5.6. *el-Burhân 'alâ beķā'i mülki Benî 'Osmân ilâ âhîri'z-zamân*

Mahmûd Hamza Efendi'nin yazdığı *el-Burhân 'alâ beķā'i mülki Benî 'Osmân ilâ âhîri'z-zamân* adlı eser, 1308 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bereketzâde İsmâîl Hakkı (ö.1851-1918) tarafından *Bekâyı Saltanat-ı 'Osmâniyye* adıyla Türkçe'ye çevrilen bu eser (İstanbul 1332/1914), Ahmed Sürün tarafından da latin harfleriyle yayınlanmıştır.¹²⁶ Özet olarak Mahmûd Hamza Efendi, bu eserde bir takım âyet ve hadîslerin 'Osman'lı hilâfetinin âhir zamana kadar devam edeceğine işâret ettiğini ve 'Osmanlı hilafetinin meşru' olduğunu savunmuştur.

1.2.6. Tefsîr Alanındaki Eserler:

1.2.6.1. *Dürrü'l-esrâr*

Dürrü'l-esrâr, Mahmûd Hamza Efendi'nin tefsîr alanında Arapça olarak kaleme aldığı en önemli eseridir. Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde Kur'ân-ı Kerîm-i baştan sona kadar noktasız harflerle tefsîr etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde tefsîr ile alakalı ilimlere bazen açık bir şekilde bazen de işâret ederek değinmiştir.

Nitekim Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde, bazı âyetlerin kıraât vecihlerini ve nüzûl sebeplerini zikretmiş, âyetlerde istinbat edilen hükümleri açıklamış, yer yer hadîslerle âyetleri tefsîr etmiş ve kelâmi konulara yer vermiştir. Bunların dışında Mahmûd Hamza

¹²³ Zeydân, *Terâcim*, 2/227.

¹²⁴ Zeydân, *Terâcim*, 2/227.

¹²⁵ Arı, *Şam müftüsü*, 43.

¹²⁶ Baktır, "Mahmûd Hamza".

Efendi, bu eserinde Lügat, Sarf, Nahiv ve Belâgat gibi Arap Dili ve Belâgatı'na ait ilimlere yer vermiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, kaleme aldığı *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eserinin anlaşılmasına yardımcı olması için *Delaîlu'l-kümmel-ile'l-kelimi'l-mühmel* adında bir sözlük kaleme almıştır.¹²⁷

Dürrü'l-esrâr adlı tefsîr eseri iki cilt olup pek çok yayınevi tarafından basılmıştır.¹²⁸ Ayrıca eser ile ilgili Molla Musa Geçit tarafından müşkil ve anlaşılması zor olan ifâdelerini açıklayan iki ciltlik bir haşiye yazılmıştır.¹²⁹

1.2.7.1.1. Adı ve Mahmûd Hamza Efendi'ye Aidiyeti

Bu eserin tam adı, müellifin esere yazdığı mukaddimesinde ve diğer kaynaklarda geçtiği bilgiye göre *Dürrü'l-esrâr*'dır.¹³⁰ Ancak âlimler arasında *et-Tefsîrü'l-mühmel* olarak da bilinmektedir. Tefsîrin Mahmûd Hamza Efendi'ye aidiyeti konusunda kaynaklar, ittifak hâlinde dirler.¹³¹

1.2.7.1.2. Yazılış Gayesi

Mahmûd Hamza Efendi *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eserine yazdığı mukaddimede söz konusu tefsîrin dirâyet ve rivâyetin sırrını birleştiren bir tarzda, noktasız harflerle yazdığını belirtmiştir.¹³² Aynı mukaddimede söz konusu tefsîri dönemin Osmanlı Padişahı Abdülmecid Han(ö. 1839/1831)'a ithâf ettiğini belirtmiştir.¹³³ Padişaha takdim ettiğinde Padişah, onu dördüncü derecesinden Mecîdî nişanıyla ödüllendirmiştir.¹³⁴

1.2.7.1.3. Muhtevâsı

Arap dili ve edebiyatına vâkıf olmasının yanı sıra şer'î ilimlere de son derece vâkıf olan Mahmûd Hamza Efendi, sahip olduğu bu bilgi birikimini kaleme aldığı *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eserinde ortaya koyduğu görülmektedir. Onun bu eseri dini ilimler açısından incelendiği zaman içerik ve muhteva bakımından ne denli zengin bir eser olduğu bariz bir şekilde

¹²⁷ Zeydân, *Terâcim*, 2/226.

¹²⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*.

¹²⁹ Musa Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr ala tefsiri'l-mühmel* (Ravza Yayınları, 2015).

¹³⁰ Zeydân, *Terâcim*, 2/226; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/365.

¹³¹ Zeydân, *Terâcim*, 2/226; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27/365.

¹³² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/15, (Beyrut-Lubnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971).

¹³³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/15.

¹³⁴ Zeydân, *Terâcim*, 2/226.

görülmektedir. Zîrâ Mahmûd Hamza Efendi, tamamı noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanarak ve ihtilaflara da girmeden Kur'ân-ı Kerîm-i özlü bir şekilde tefsîr etmiştir. Ayrıca Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde Arap dili ve edebiyatında ve âlimlerin nezdinde kabul görmüş ıstılahlara alternatif olarak, aynı manayı çağrıştıran ve noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

Dürrü'l-esrâr adlı tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konuları tek tek ayrı başlıklar altında ele almak, hem eserin hem de eserin içerdiği konuların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1. Lügat/Sözlük

Dürrü'l-esrâr adlı tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konulardan biri de lügat ilmine dâir konulardır. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri tefsîr ederken âyette geçen bazı kelimeleri lügat açısından tahlîl etmiştir.

1. Örnek:

﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

“*Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allâh'tır.*”¹³⁵

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "يَعْمَهُونَ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

يَعْمَهُونَ: أَلْعَمَةُ لِلصَّنْدَرِ وَهُوَ عَدَمُ إِدْرَاكِ السَّدَادِ كَالْعَمَى لِلْمَرَأَى.

[أَلْعَمَةُ] kelimesi görünen şeylere özgü olduğu gibi [الْعَمَى] kelimesi (doğruyu kavramama) de kalbe özgüdür.”¹³⁶

Mahmûd Hamza Efendi, âyette gecen "يَعْمَهُونَ" kelimesini lügat açısından inceleyerek bu kelimenin kalbe özgü olduğunu ve aynı zamanda doğruyu kavramama anlamına geldiğini belirtmiştir.¹³⁷

¹³⁵ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Temmuz 2022), el-Bakara 2/15.

¹³⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/23.

¹³⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (İbn Manzûr), “Ameh”, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 13/519; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b.Fâris b.

2. Örnek:

﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ...﴾

“*(Onlar) gayba îmân ederler,..*”¹³⁸

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "الْغَيْبِ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

الْغَيْبِ: مَا لَا وُصُولَ لِلْحِسِّ لَهُ كَأَلِهٍ.

[الْغَيْبِ] kelimesi, إله gibi hislerin ulaşamadığı şeylerdir.¹³⁹

Mahmûd Hamza Efendi, âyette "الْغَيْبِ" kelimesini, bilinmeyen yani hislerin, mahiyetine ulaşamadığı şeyler olduğunu belirterek kelimenin lügat manasını açıklamıştır.¹⁴⁰

2. Sarf/Morfoloji

Dürrü'l-esrâr adlı tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konulardan biri de Sarf ilmine dair konulardır. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri tefsîr ederken bazı kelimeleri Sarf açısından tahlîl etmiştir:

1. Örnek:

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

“*Rahmân ve rahîm olan Allâh'ın adıyla...*”¹⁴¹ Mahmûd Hamza Efendi, bu âyeti tefsîr ederken, âyette geçen "اللَّهُ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

اللَّهُ: أَصْلُهُ إِلَهٌ.

Zekeriyya b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî, “‘Ameh”, *Mu‘cemü Mekâyisi'l-Luga* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1339/1979), 4/133.

¹³⁸ el-Bakara 2/3.

¹³⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/20.

¹⁴⁰ İbn-ü Manzûr, “Gayb”, 1/654; İbn-ü Faris, “Gayb”, 4/403; Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/25.

¹⁴¹ el-Fâtîha 1/1.

Allâh kelimesinin aslı/kökeni إِلَه (ilahün)dur.¹⁴²

Allâh isminin kökeni ile ilgili pek çok farklı görüş ileri sürülmüş olmakla birlikte onun, herhangi bir kökten türemediği de iddialar arasında yerini almıştır.¹⁴³ Mahmûd Hamza Efendi ise, mezkûr ifâdelerle "الله" kelimesini Sarf açısından tahlîl ederek türemiş bir kelime olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴

2. Örnek:

﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ﴾

“İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, günden gün sakınanlar için bir rehberdir.”¹⁴⁵

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyeti tefsîr ederken âyette geçen "هُدًى" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

هُدًى: دَالٌ مَّصْدَرُ الْأَصْلِ كَالسَّرَى.

[هُدًى] kılavuzlayan (manasında) asıl itibariyle [السَّرَى] (gece yürümek) kelimesi gibi masdardır.¹⁴⁶

Mahmûd Hamza Efendi, burada "هُدًى" kelimesinin (her ne kadar dalaletin zıddı olan hidâyetin ismi olsa da) asıl itibariyle kılavuzlamak anlamında masdar olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu kelimeye, asıl itibariyle gece yürümek anlamına gelen ve daha

¹⁴² Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/17.

¹⁴³ Bekir Topaloğlu, “Allâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 1409/1989), 2/471.

¹⁴⁴ Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/17, ayrıca geniş bilgi için bkz: Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitab-i'l-'Arabî, 1407/1986), 1/1; Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/19.

¹⁴⁵ el-Bakara 2/2.

¹⁴⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/20; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrût: Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/1990), 1/35.

sonra gece yürüyüşü için kullanılan "اَلْكَسْرِ" kelimesini örnek getirerek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.¹⁴⁷

3. Nahiv/Sentaks

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri tefsîr ederken, onlarda yer alan kelimelerin i‘râbını yapmış, söz konusu i‘râb ile ilgili Nahiv kâidelerine değinmiştir. Eserinde Nahiv ilmi ile ilgili yer verdiği örneklerden bazıları aşağıda zikredilmiştir:

1. Örnek:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâya eresiniz.”¹⁴⁸

Mahmûd Hamza Efendi, yukarıdaki âyeti tefsîr ederken, âyette yer alan "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" cümlesinin i‘rabı hususunda şu açıklamaya yer vermiştir:

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ: حال واو الأمر المار.

[لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ] cümlesi geçen emir vâv'ından hâldir.¹⁴⁹

Mahmûd Hamza Efendi, bu ifâdeyle "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" cümlesi âyetin başında geçen "اعْبُدُوا" emr-i hazır fiilinin fâ‘il i olan "واو" dan hâl olduğunu kastetmiştir.

2. Örnek:

﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

“ Gerçek, rabbinden gelendir; o halde sakın şüpheyeye düşenlerden olma!”¹⁵⁰

¹⁴⁷ İbn-ü Manzûr, “Hedâ”, 15/354; İbn-ü Faris, “Hedâ”, 6/42.Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/25.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/21.

¹⁴⁹ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, 1/55; Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/25.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/147.

Mahmûd Hamza Efendi, yukarıdaki âyeti tefsîr ederken, âyette geçen "الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ" cümlesiyle ilgili şu beyânda bulunmuştur:

الْحَقُّ: أَوَّلُ كَلَامٍ، مَحْمُولُهُ "مِنْ رَبِّكَ" أَوْ مَحْمُولٌ لِمَطْرُوحٍ وَهُوَ "مَسَلَّكَ مُحَمَّدٍ" وَمَا أُمَّهُ مَحْمُولٌ أَمَّ مَحْمُولًا أَوْ حَاصِلُهُ حَالٌ.

[الْحَقُّ] kelimesi evvelü'l-kelâmdır, mahmûlû ise [مِنْ رَبِّكَ] 'dir ya da [الْحَقُّ] kelimesi mahzûf olan [مَسَلَّكَ مُحَمَّدٍ] ifâdesine mahmûldur. Bu durumda ondan sonra gelen [مِنْ رَبِّكَ] ifâdesi ise bir mahmûlû takib eden başka bir mahmûldur (haber'ün ba'de haberdir), ya da hâldir.)¹⁵¹

Mahmûd Hamza Efendi, yapmış olduğu açıklamayla şunları kastetmiştir:

1. [الْحَقُّ] kelimesi mübtedâdır haberi [مِنْ رَبِّكَ] ifâdesidir.
2. [الْحَقُّ] kelimesi mahzûf olan [مَسَلَّكَ مُحَمَّدٍ] kelimesinin haberidir, bu durumda birinci haberden sonra gelen [مِنْ رَبِّكَ] ifâdesi ya ikinci haberdir ya da [الْحَقُّ] kelimesine hâldir.

4. Belâgat/Söz Sanatı

Dürrü'l-esrâr adlı tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konulardan biri de belagat ilmine dair konulardır. Mahmûd Hamza Efendi, eserde bazı âyetleri Belâgat açısından incelemiş ve Belagat ile ilgili bir takım açıklamalarda bulunmuştur:

1. Örnek:

﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...﴾

¹⁵¹ Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/69.

“ İman eden ve iyi işler yapanlara, kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver...”¹⁵²

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "الْأَنْهَارُ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

الْأَنْهَارُ: الْمُرَادُ مَائُهَا عَلَى اصْطِلَاحِ الْمُرْسَلِ .

Mecaz-ı mürsel¹⁵³ ıstılahı üzere [الْأَنْهَارُ] kelimesinden kastedilen, (cennet) nehirlerinin suyudur.¹⁵⁴

Mahmûd Hamza Efendi, yapmış olduğu bu açıklamayla âyette mecaz-ı mürselin olduğunu belirtmiştir. Çünkü "الْأَنْهَارُ" kelimesinin müfredi olan "نَهْرٌ" kelimesinin gerçek manası, suyun aktığı yerdir. Dolayısıyla akan şey, suyun içinde aktığı yer değil bizatihi suyun kendisidir. Bu durumda âyette "zikru'l mahâll iradetu'l hâll" kabilinden mecâzi mürsel vardır: yani suyun aktığı yerler zikredilmiş ve bununla o yerlerde akan sular kastedilmişti.¹⁵⁵

2. Örnek:

﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبَحَتْ بِتِجَارَتِهِمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾

“Doğruya karşılık sapkınlığı satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.”¹⁵⁶

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "فَمَا رَبَحَتْ بِتِجَارَتِهِمْ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

فَمَا رَبَحَتْ بِتِجَارَتِهِمْ: رَدُّ الْمَعْمُولِ إِلَى الْعَامِلِ رَدُّ مُعَارٍ عَلَى الْإِصْطِلَاحِ الْمَعْلُومِ.

¹⁵² el-Bakara 2/25.

¹⁵³ “**Mecaz-ı Mürsel:** Asıl anlamın kastedilmesine engel olan karinenin bulunmasıyla benzetmeden başka bir alaka ile, bir sözün gerçek anlamının dışında kullanılması”, Ali el-Carim, Mustafa Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha* (Dimeşk: Mektebetü Dâri'l- Fecr,2014), 211.

¹⁵⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/27.

¹⁵⁵ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/36.

¹⁵⁶ el-Bakara 2/16.

Ma‘mûlün [تَجَارَتُهُمْ] âmile [رَبِحَتْ] reddi (isnâdı), ma‘lûm ıstılaha (belagat ıstılahına) göre, muârın (ödünç alınanın) reddidir (isnâdıdır).¹⁵⁷

Mahmûd Hamza Efendi’nin "فَمَا رَبِحَتْ تَجَارَتُهُمْ" cümlesiyle ilgili yaptığı açıklama ile âyetle mecâz-ı ‘aklî¹⁵⁸ bulunduğuna işâret etmiştir. Zîrâ "رَبِحَتْ" fiili, gerçek fâ‘il i olan ticaretle uğraşan kimselere değil kazanmaya sebep olan ticarete isnad edilmiştir. Böylece bu âyetle fiilin fâ‘il ine isnadında, mecâz-i ‘aklî vardır.

5. Kıraat

Dürrü’l-esrâr adlı tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konulardan biri de kıraat ilmine dair konulardır. Mahmûd Hamza Efendi, yer yer tefsîrde farklı bir anlama dikkat çekmek için veciz bir şekilde kıraat farklılıklarına değinmiştir.

1. Örnek:

﴿مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ﴾

“Ödül ve ceza gününün tek hâkimi.”¹⁵⁹

Mahmûd Hamza Efendi, âyetle geçen "مَالِكِ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

مَالِكِ: كَمَا رَوَاهُ عَاصِمٌ، وَرَوَاهُ زَاوٍ مَلِكِ

[مَالِكِ] Asım’ın rivâyet ettiği gibi bir ravi de [مَلِكِ] diye rivâyet etmiştir.”¹⁶⁰

Mahmûd Hamza Efendi, burada detaya girmeden kısa bir şekilde "مَالِكِ" kelimesindeki kıraat farklılıklarına değinmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu kelimenin iki farklı şekilde rivâyet edildiğini belirtmiştir: Birincisi “mim” harfinin esresiyle okunan ve

¹⁵⁷ Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/23.

¹⁵⁸ “**Mecâz-ı ‘aklî**: Bir alakaya binâen bir fiili veya fiilimsiyi gerçek olmayan fâiline isnat etmektir.”, el-Carim, Emin, *el-Belâgatü’l-vâzıha*, 225.

¹⁵⁹ el-Fâtiha, 1/4.

¹⁶⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/18.

sahiplik anlamını ifâde eden "مَلِك" masdarından türeyen "مَالِك" (sahip/mutasarrıf) şeklinde, ikincisi ise “mim” harfinin ötresiyle okunan ve hükümlanlık anlamını ifâde eden "مُلْك" masdarından türeyen "مَلِك" (hükümlan) şeklindedir.¹⁶¹

2. Örnek:

﴿فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۖ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾

“Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allâh da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden, kendilerine acı veren bir azap da vardır.”¹⁶²

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen يَكْذِبُونَ kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

يَكْذِبُونَ: وَرَوَاهُ رَاوٍ عَلَى وُجُودِهِ كَسَدَدٍ مُكْرَّرٍ الْوَسْطِ.

Bir ravi, [يَكْذِبُونَ] fiilini [سَدَدٍ] fiili gibi aynel-fiilin tekrarıyla rivâyet etmiştir.¹⁶³

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "يَكْذِبُونَ" fiilini kıraat açısından tahlîl ederek iki şekilde okunduğunu belirtmiştir:

1. “Yalan konuştu” anlamına gelen يَكْذِبُ – كَذَبَ (ikinci bâbtan),
2. “Yalanladı” anlamına gelen يُكْذِبُ – كَذَّبَ (tef‘îl bâbından).

6. Fıkıh

Dürri’l-esrâr adlı tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konulardan biri de fıkıh ilmine dair konulardır. Mahmûd Hamza Efendi, fıkıh alanıyla ilgili birçok eser te’lîf etmiştir. Hatta bu

¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/11; Muhammed et-Tâhir (İbn Âşûr) b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr mine’t-tefsîr* (Tunus: ed-Dâru’t-Tunusiyye, 1984), 1/237; Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/22.

¹⁶² el-Bakara 2/10.

¹⁶³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/22.

alandâ temâyûz etmiştir. Dolayısıyla Mahmûd Hamza Efendi, bu tefsîrde ahkâmıla ilgili âyetlerin tefsîri sadedinde âyetin ihtivâ ettiğı fikhî hükmünü de özlü bir şekilde beyân etmiştir.

1. Örnek:

﴿أَنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَخَنَّيرَ الْخَنَزِيرِ وَمَا أَهْلَ بِهِ لَعْنِ اللَّهِ...﴾

“Allâh size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allâh’tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı...”¹⁶⁴

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "وَمَا أَهْلَ بِهِ لَعْنِ اللَّهِ" cümlesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

وَمَا أَهْلَ بِهِ لَعْنِ اللَّهِ: الْمُرَادُ مَا حَسَمُوا رَأْسَهُ وَسَمَّوْا اسْمًا سِوَى اسْمِ اللَّهِ لَدَى حَسْمِهِ.

[وَمَا أَهْلَ بِهِ لَعْنِ اللَّهِ] bu cümle ile kastedilen, kesim işlemi esnasında Allâh’ın isminin dışında başkasının ismini anarak kestikleri hayvandır.”¹⁶⁵

Mahmûd Hamza Efendi, âyetin bu cümlesinin tefsîrinde kesim işlemi esnasında Allâh’tan başkasının ismini anarak kestikleri hayvanın haram olduğı hükmünü belirterek âyetin fikhî boyutunu ortaya koymuştur.¹⁶⁶

2. Örnek:

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَدْنَىٰ فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ...﴾

“Sana kadınların âdet dönemi hakkında soru soruyorlar. De ki: O sıkıntılı bir haldir. Bu sebeple âdet günlerinde kadınlardan ayrı durun, temizlenmedikçe onlarla cinsel ilişkide bulunmayın...”¹⁶⁷

¹⁶⁴ el-Bakara 2/173.

¹⁶⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/77.

¹⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur‘ân* (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964), 2/216; Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/94.

¹⁶⁷ el-Bakara 2/222.

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ" cümlesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ: الْمُرَادُ عَدَمُ الْوُطْأِ حَالَهُ إِلَى حَالِ الطُّهْرِ

[فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ] burada kasdedilen ay hâli süresinden temizlik süresine kadar cinsel birlikteliğin olmamasıdır.¹⁶⁸

Mahmûd Hamza Efendi, âyetin “ay hâlinde kadınlardan uzak durun” cümlesini tefsîr ederken burada kadınlardan uzak durmaktan kasıt, “onlarla cimâ” yapmaktan uzak durmaktır” diyerek âyetin fikhî boyutunu açıklamıştır.¹⁶⁹

7. Hadîs

Dürrü’l-esrâr adlı tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konulardan biri de Kur’ân’ın, hadîslerle açıklanmasıdır. Mahmûd Hamza Efendi, bazı âyetleri kısa hadîslerle açıklamış, yer yer âyetlerin sebep-i nüzûlünü açıklamıştır. Bunu yaparken de hadîslerin tamamını değil sadece konuyla alâkalı yerleri zikretmiştir.

1. Örnek:

﴿الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾

“Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, “Doğrusu biz Allâh’a aidiz ve kuşkusuz O’na döneceğiz” derler”.¹⁷⁰

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen [مُصِيبَةٌ] kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

مُصِيبَةٌ: كُلُّ مَكْرُوهٍ سَاءَ الْمُسْلِمِ لِمَا وَرَدَ.

[مُصِيبَةٌ] kelimesi vârid olduğu üzere Müslüman’ı üzen her şeydir.¹⁷¹

¹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/264; Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/101.

¹⁶⁹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/119.

¹⁷⁰ el-Bakara 2/156.

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "مُصِيبَةٌ" kelimesini "mü'mini üzen her şey musîbettir" hadîsiyle tefsîr etmiştir.¹⁷²

2. Örnek:

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

"Allâh yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz."¹⁷³

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "بَلْ أَحْيَاءٌ" cümlesi hususunda şu beyânda bulunmuştur:

بَلْ أَحْيَاءٌ: كَمَا وَرَدَ حُلُولُ أَرْوَاحِهِمْ حَوَاصِلِ الطَّائِرِ.

[بَلْ أَحْيَاءٌ] "Hayır, onlar diridirler", nitekim onların ruhlarının, kuşların kursaklarında olacağı vârid olmuştur.¹⁷⁴

Mahmûd Hamza Efendi, "onlar diridirler" kelimesini şu hadîse işâret ederek tefsîr etmiştir: "Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: Şehîdlerin ruhları, Allâh katında, yeşil kuşların içlerine girerler, gündüzleyin Cennet'te, istedikleri gibi gezerler. Sonra arşın altında bulunan kandillerin içinde barınırlar."¹⁷⁵ Böylece Mahmûd Hamza Efendi, âyeti hadîsle açıklamıştır.

8. Kelâm

Dürrü'l-esrâr tefsîr eserinin ihtivâ ettiği konulardan biri de kelâmî konulardır. Mahmûd Hamza Efendi, kelâmı alâkalı âyetleri tefsîr ederken ihtilâflara girmeden vecîz bir şekilde tercîh ettiği görüşü beyân ederek tefsîr etmiştir.

¹⁷¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/72.

¹⁷² Suyutî, Celalüddin Addurrahman b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-Şağir fî ehâdişi'l-beşîri'n-nezîr* (Kahire: y.y. 1407/1982), 2/93; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/205.

¹⁷³ el-Bakara 2/154.

¹⁷⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/71.

¹⁷⁵ Ebû Dâvûd "Cihad", (No. 2520); Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1420/2000), 3/214.

1. Örnek:

﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

“(Onlar) gayba î mân ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar;”¹⁷⁶

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ" ifâdesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ: الْمَرَادُ الْحَلَالُ لِوُجُودِهِ مَدْحًا.

[مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ] bu ifâdeden kastedilen helâl(rızık)dir. Zîrâ burada infâk medih makamında gelmiştir.¹⁷⁷

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyette geçen rızık kelimesinden maksat helal rızık olduğunu belirtmiş ve bu açıklamayı da Allâh'ın burada rızkı kendisine isnat ettiğine bağlamıştır. Şâyet harâm, rızık olsaydı Allâh kendisine isnat etmezdi. Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla Mutezile ekolunun görüşünü benimsemiştir.¹⁷⁸

2. Örnek:

﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيْنَهَا سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ

عَلِيمٌ﴾

“ Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O’dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir.”¹⁷⁹ Mahmûd

Hamza Efendi, âyette geçen "اسْتَوَىٰ" fiili hakkında şu beyânda bulunmuştur:

اسْتَوَىٰ: أَمَرَ وَأَرَادَ، أَوْ مَلَكَ وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ.

¹⁷⁶ el-Bakara 2/3.

¹⁷⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/20.

¹⁷⁸ Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, 1/37; Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtîhu’l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâ-i’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420/1980), 2/269; Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/25.

¹⁷⁹ el-Bakara 2/29.

[اَسْتَوَى] Emretti, irâde etti veya hükümranlığı altına aldı. İlk anlam daha doğrudur.¹⁸⁰

Mahmûd Hamza Efendi, "اَسْتَوَى" fiilini açıklarken burada selef âlimlerinin dediğı gibi Allâh göğ'e istiva etti; doğruldu, oturdu anlamında değil de emredip ve irâde etmek anlamında olduğunu açıklamış ve bu anlamın hükümranlılık anlamından daha sahîh olduğunu belirtmiştir. Çünkü "اَسْتَوَى" fiili ancak harf-i cer olan "عَلَى" ile müteaddî olduğunda hükümranlılık anlamını kazanır. Burada ise "اَسْتَوَى" fiili harf-i cer olan "عَلَى" ile kullanılmamıştır.¹⁸¹

¹⁸⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 1/66; Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/27.

¹⁸¹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/38.

İKİNCİ BÖLÜM

MAHMÛD HAMZA EFENDİ'NİN DÜRRÜ'L-ESRAR ADLI TEFSİR ESERİNDEKİ NAHİV UYGULAMALARI (BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ)

Mahmûd Hamza Efendi, genel olarak, *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eserinde Kur'ân âyetlerini dil ve gramer kâideleri çerçevesinde tefsîr etmiştir. Ancak Mahmûd Hamza Efendi, bunu yaparken de mu'tâd olanın dışına çıkarak bütün açıklamaları mühmel/noktasız harflerden oluşan kelimelerle yapmıştır.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harfler içeren ifâdelere alternatif olarak onların eş anlamlılarını noktasız harflerden oluşan kelimelerle ifâde etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde Kur'ân âyetlerini tefsîr ederken fâ'il, mübtedâ, haber, mef'ûl, hâl vb. Nahiv ilmine ait konulara yer vermiş ve bu kavramlara alternatif olarak noktasız harflerden oluşan yeni kavramlar kullanmıştır. *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsîr eserindeki Nahiv uygulamaları merfû'ât, mansûbât, mecrûrât, tevâbi' ve Nahiv ile ilgili diğer konular diye beş ana başlık altında incelenecektir:

2.1. Merfû'ât

Merfû'ât kelimesi, merfû' kelimesinin çoğulu olup ref' alâmetini alan isimler için kullanılan bir Nahiv kavramıdır.¹⁸² Bu başlık altına giren kavramlar aşağıdaki başlıklar altında incelenecektir:

2.1.1. Fâ'il /Özne/Ma'mûl

“Kendisinden önce gelen ma'lûm ve tâm fiil veya şibh-i fiilin isnâd edildiği sarîh veya müevvel merfû' isme fâ'il denir.”¹⁸³

Fiil cümlesi, fâ'il (özne) ve fiil (yüklem) olmak üzere iki asıl ögeden oluşur. Fa'il, fiilin durumuna göre bazen açık bazen de gizli gelmektedir. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken fâ'il olan ögeyi bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak açıklamıştır.

¹⁸² Hamit Yürter, *Abdülkerîm El-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân adlı eserinin nahiv açısından incelenmesi*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 129.

¹⁸³ Taceddin Uzun, “Fâ'il” *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Damla Ofset A.Ş., 1997), 35.

2.1.1.1. Sarîh Fâ'il/Açık Özne

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken sarîh fâ'il ile ilgili açıklamalarda bulunarak birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاتِهِ وَمِنْ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحِّجِهِ

مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

“Yemin olsun ki, onları insanların yaşamaya en düşkünü olarak bulursun; müşriklerden de çok; her biri ister ki bin sene yaşasın. Oysa çok yaşatılması hiç kimseyi azaptan kurtaramaz. Allâh onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür”¹⁸⁴ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ: لَوْ لِلْمَصْدَرِ وَالْمَصْدَرُ الْحَاصِلُ مَعْمُولٌ لِغَايِلٍ "أَحَدُهُمْ".

[لَوْ] edâtı masdar içindir. Hâsıl olan masdar da fâ'il olan "أَحَدُهُمْ" kelimesinin 'âmile

[لَوْ]e ma'mûldür.¹⁸⁵

Noktalı harf içeren "فَاعِلٍ" kelimesini kullanamayan Mahmûd Hamza Efendi, i'rabta fâ'il düşen bir kelimenin fâ'il olduğunu belirtirken şâyet fâ'il olan kelime, noktasız harflerden oluşan bir kelime ise (burada olduğu gibi) o kelimeyi fiille alâkalandırarak fâ'il olduğunu beyân eder. Ancak fâ'il olan kelime noktalı harflerden oluşan bir kelime ise bu durumda o kelimenin fâ'il olduğunu belirtmek için "مَعْمُول" kelimesini kullanır.¹⁸⁶

2.1.1.2. Müstetir Fâ'il/Gizli Özne

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken müstetir fâ'il/gizli özne ile ilgili bir takım açıklamada bulunarak birçok örnek zikretmiştir:

¹⁸⁴ el-Bakara 2/96.

¹⁸⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/51.

¹⁸⁶ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/63.

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ

الظَّالِمِينَ﴾

““Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik.”¹⁸⁷ âyetini Nahiv açısından incelerken gizli özne hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

أَنْتَ: مُؤَكَّدٌ لِلْمَأْمُورِ مَعْمُولِ الْأَمْرِ.

[أَنْتَ] zamîri emrin ma‘mûlû; emrolunanın te’kîdidir).¹⁸⁸

Ma‘mûl: Etkilenen, son harfinin harekesi değişen demektir. Fâ‘iller ‘âmil olan fiillerden etkilendikleri için ma‘mûldür.¹⁸⁹ Dolayısıyla Mahmûd Hamza Efendi, emir fiilin [اسْكُنْ]de müstetir/gizli olan fâ‘ili belirtirken, noktalı harf içeren "فَاعِلٍ" kelimesi yerine mühmel/noktasız harflerden oluşan "مَعْمُولِ الْأَمْرِ" kelimesini kullanmıştır.

3.1.2. Mübtedâ/Evvelü'l-Kelâm

Lâfzî bir âmil olmaksızın, cümlede başında bulunan merfû‘ isme mübtedâ denir.¹⁹⁰ İsim cümlesi mübtedâ (özne) ve haber (yüklem) olmak üzere iki temel ögeden oluşur.

Genel olarak isim cümlesinde mübtedâ başta, haber ise sonda yer alır. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken hangi kelimenin mübtedâ olduğunu belirtmiştir. Birçok şekilde tahakkuk eden mübtedâ ögesini belirtirken de her seferinde noktasız harflerden oluşan farklı ifâdeleri kullanarak belirtmiştir.

¹⁸⁷ el-Bakara 2/35.

¹⁸⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/31.

¹⁸⁹ Tekin, *Arap Dilinde Fail ve Naibu'l-Fail*, 73.

¹⁹⁰ Uzun, “Mübtedâ”, 95.

3.1.2.1. İsm-i Zâhirin Mübtedâ Olması

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken ism-i zâhirin mübtedâ olması ile ilgili bir takım açıklamada bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

“Gerçek, rabbinden gelendir; o halde sakın şüpheye düşenlerden olma!”¹⁹¹ âyetini Nahiv açısından incelerken "الْحَقُّ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

الْحَقُّ: أَوَّلُ الْكَلَامِ، مِنْ رَبِّكَ: مَحْمُولُهُ.

[الْحَقُّ] kelimesi evvelü'l-kelâmdır. [مِنْ رَبِّكَ] ise onun mahmülüdür.¹⁹²

Mahmûd Hamza Efendi, "الْحَقُّ" kelimesinin mübtedâ, cârr-mecrûdan oluşan "مِنْ رَبِّكَ" ifâdesinin ise haber olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, "الْحَقُّ" kelimesinin i'rabtaki konumunu belirtirken noktalı harf içeren "مُبْتَدَأٌ" kavramı yerine, mühmel/noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden "أَوَّلُ الْكَلَامِ" ifâdesini kullanmıştır.¹⁹³

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

¹⁹¹ el-Bakara 2/147.

¹⁹² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/69.

¹⁹³ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/85.

“Eğer onlar îmân edip kendilerini kötülükten korusalardı şüphesiz Allâh tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı. Keşke bunu bilselerdi!”¹⁹⁴ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

لَمْثُوبَةٌ: وَالْإِسْمُ أَوَّلُ الْكَلَامِ، مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ: مَحْمُولُهُ.

[لَمْثُوبَةٌ] evvelü'l-kelâmdır. [مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ] ifâdesi ise onun mahmûlûdûr.¹⁹⁵

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "لَمْثُوبَةٌ" kelimesinin mübtedâ, "مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ" ifâdesinin ise ona haber olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bunu belirtirken de noktalı harf içeren "مُبْتَدَأٌ" kavramı yerine, aynı anlamı ifâde eden ve mühmel/noktasız harflerden oluşan "أَوَّلُ الْكَلَامِ" kavramını kullanmıştır.

3.1.2.2. İsm-i Mevsûlün Mübtedâ Olması

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken ism-i mevsûlün mübtedâ olması ile ilgili bir takım açıklamalarda bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا

تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

“Rabbiniz ki, sizin için yeri döşek, göğü bina kılmıştır; gökten su indirmiş, bununla sizin için rızık olarak çeşitli ürünler çıkarmıştır; artık siz de bile bile O'na eş ve ortaklar koşmayın.”¹⁹⁶ âyeti Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا...أَوْ مَحْمُولُهُ مَا صَدَرَهُ "لَا" وَوُطِّئَهَا.

¹⁹⁴ el-Bakara 2/103.

¹⁹⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/54.

¹⁹⁶ el-Bakara 2/22.

...Ya da ism-i mevsûlün [الَّذِي] mahmûlû, [لَا] kelimesinin başında geldiği (cümle)dir.¹⁹⁷

Mahmûd Hamza Efendi, âyetin başında geçen ism-i mevsûlün mübtedâ, "فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ" "فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا" cümlesinin ise ism-i mevsûle haber olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren kelimeler yerine: "أَوْ مَبْتَدَأٌ وَخَبْرُهُ جُمْلَةٌ" "فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا" noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

3.1.2.3. Müevvel Masdarın Mübtedâ olması

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken müevvel masdarın mübtedâ olması ile ilgili bir takım açıklamada bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿... وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

"Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır."¹⁹⁸ âyetinin i'rabını yaparken şu açıklamada bulunmuştur:

وَأَنْ تَصُومُوا: صَوْمُكُمْ، خَيْرٌ لَّكُمْ: حُمُولٌ عَلَى الْمَصْدَرِ.

[خَيْرٌ لَّكُمْ] ifâdesi masdara mahmûldur.¹⁹⁹

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyette geçen "أَنْ تَصُومُوا" ifâdesini, "صَوْمُكُمْ" ifâdesi ile tefsîr ederek "وَأَنْ تَصُومُوا" müevvel masdar olarak mübtedâ olduğuna işâret etmiştir. "خَيْرٌ لَّكُمْ"

¹⁹⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/26.

¹⁹⁸ el-Bakara 2/184.

¹⁹⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/184.

ifâdesi ise müevvel masdar olarak mübtedâ olan "أَنْ تَصُومُوا" ifâdesine haber olduğunu beyân etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harfler içeren "مُبْتَدَأُ" "أَنْ تَصُومُوا" فِي تَأْوِيلِ الْمَصْدَرِ ifâdeleri yerine, aynı anlamı ifâde eden ve noktasız harflerden oluşan şu ifâdeleri kullanmıştır:
"خَيْرٌ لَّكُمْ" ²⁰⁰ "تَحْمُولٌ عَلَى الْمَصْدَرِ"

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى﴾

"...Hoşgörülü davranmanız takvâyâ daha uygundur..." ²⁰¹ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

وَأَنْ تَعْفُوا: حَاصِلُ الْمَصْدَرِ أَوَّلُ كَلَامٍ، وَتَحْمُولُهُ "أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى"

[وَأَنْ تَعْفُوا] hâsıl-ı masdar (masdardan meydana gelmiş olan) evvelü'l-kelâmdır.

Mahmûlû ise [أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى] ifâdesidir. ²⁰²

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyetin i'rabını yaparken noktalı harfler içeren şu ifâdeler yerine [أَنْ تَعْفُوا] فِي تَأْوِيلِ الْمَصْدَرِ مُبْتَدَأُ وَخَبَرُهُ [أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى] aynı anlamı ifâde eden ve mühmel/noktasız harflerden oluşan şu ifâdeleri kullanmıştır:

[وَأَنْ تَعْفُوا] حَاصِلُ الْمَصْدَرِ أَوَّلُ كَلَامٍ، وَتَحْمُولُهُ [أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى].

3.1.2.4. Nekra İsmin Mübtedâ Olması

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken nekra ismin mübtedâ olması ile ilgili bir takım açıklamalarda bulunmuştur:

²⁰⁰ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/100.

²⁰¹ el-Bakara 2/237.

²⁰² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/109.

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ...﴾

“De ki: Onda savaşmak büyük günahdır.”²⁰³ âyetin i‘rabını yaparken şu açıklamada bulunmuştur:

قِتَالٌ فِيهِ : أَوَّلُ كَلَامٍ، كَبِيرٌ : مَحْمُولٌ عَلَى أَوَّلِ كَلَامٍ.

[قِتَالٌ فِيهِ] evvelü'l-kelâmdır. [كَبِيرٌ] evvelü'l-kelâma mahmûldür.²⁰⁴

Mahmûd Hamza Efendi, “قِتَالٌ فِيهِ” evvelü'l-kelâmdır.” diyerek aslında nekra olan “قِتَالٌ” kelimesinin cârr-mecrûrla “فِيهِ” vasıflanıp, böylece mübtedâ olduğuna işâret etmiştir.²⁰⁵

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harflerden oluşan şu ifâdeler yerine: قِتَالٌ مُّبْتَدَأٌ noktasız harflerden oluşan ifâdeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْخَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ﴾

“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler...”²⁰⁶ âyeti Nahiv açısından incelerken “وَصِيَّةً” kelimesinin farklı i‘râb ve kıraat vecihlerini yapmıştır

Mahmûd Hamza Efendi, “وَصِيَّةً” kelimesi hakkında (merfû‘ okunduğu zaman) şu açıklamada bulunmuştur:

²⁰³ el-Bakara 2/217.

²⁰⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/98.

²⁰⁵ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/116.

²⁰⁶ el-Bakara 2/240.

وَصِيَّةٌ...أَوْ مَسْمُوكٌ عَلَى أَوَّلِ الْكَلَامِ وَمَحْمُولُهُ مَطْرُوحٌ وَهُوَ "عَلَى أُولَئِكَ، أَوْ حُكْمُهُمْ".

[وَصِيَّةٌ]... ya da evvelü'l-kelâm olmak üzere merfû'dur. Mahmûlü ise matrûh/mahzûf olan "عَلَى أُولَئِكَ" veya "حُكْمُهُمْ" ifâdeleridir.²⁰⁷

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla nekra olarak gelen bir ismin, tahsîs, ta'yîn ve izâfe gibi nekra ismin mübtedâ oluşunu câiz kılan herhangi bir özellik olmasa da (bazı dilcilerin dediği gibi)²⁰⁸ mübtedâ olacağına işâret etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan أَوْ مَرْفُوعٌ عَلَى أَنَّهُ مُبْتَدَأٌ وَخَبَرُهُ مَحْدُوفٌ وَهُوَ "عَلَى أُولَئِكَ، أَوْ حُكْمُهُمْ" ifâdeleri yerine, noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden şu cümleyi kullanmıştır:

أَوْ مَسْمُوكٌ عَلَى أَوَّلِ الْكَلَامِ وَمَحْمُولُهُ مَطْرُوحٌ وَهُوَ "عَلَى أُولَئِكَ، أَوْ حُكْمُهُمْ".

3.1.2.5. Mahzûf İsmin Mübtedâ Olması

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken mahzûf ismin mübtedâ olması ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

"Gerçek, rabbinden gelendir; o halde sakın şüpheye düşenlerden olma!"²⁰⁹ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

الْحَقُّ: أَوَّلُ الْكَلَامِ مَحْمُولُهُ "مِنْ رَبِّكَ" أَوْ مَحْمُولٌ لِمَطْرُوحٍ وَهُوَ "مَسَلَّكَ مُحَمَّدٍ".

²⁰⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/110.

²⁰⁸ Yürter, *Abdülkerîm el-Muderrîs*, 141-142.

²⁰⁹ el-Bakara 2/147.

[الْحَقُّ] evvelü'l-kelâm/mübtedâdır. Mahmûlü/haberi ise [مِنْ رَبِّكَ]'dir. Ya da [الْحَقُّ] mahzûf olan "مَسَلُّكَ مُحَمَّدٍ" (Muhammed'in yolu) ifâdesine haberdir.²¹⁰

Mahmûd Hamza Efendi'nin bu açıklamalarından şu sonuçlara varmak mümkündür:

1. "الْحَقُّ" mübtedâdır, "مِنْ رَبِّكَ" ise onun haberidir.

2. Mahzûf olan "مَسَلُّكَ مُحَمَّدٍ" ifâdesi mübtedâdır. "الْحَقُّ" kelimesi ise onun haberidir. Bu durumda "مِنْ رَبِّكَ" ifâdesi ya ikinci haberdir ya da "الْحَقُّ" kelimesini te'kîd eden hâl-i müekkidedir.²¹¹

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine "الْحَقُّ" مُبْتَدَأٌ وَخَبَرُهُ مِنْ "الْحَقُّ" ifâdesi yerine aynı anlama gelen ve tamamı noktasız harflerden oluşan ifâdelerini kullanmıştır.

Dolayısıyla Mahmûd Hamza Efendi, burada "خَبَرٌ" kavramı yerine "مَحْمُولٌ" ifâdesini "أَوَّلُ الْكَلَامِ" kavramı yerine "مَطْرُوحٌ" kelimesini ve "مُبْتَدَأٌ" kavramı yerine ise "أَوَّلُ الْكَلَامِ" ifâdesini kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

"Allâh yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz."²¹² âyetini tefsîr ederken [أَمْوَاتٌ] kelimesinden önce "هُمْ" zamîrini takdîr etmiştir.²¹³

²¹⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/69.

²¹¹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/85.

²¹² el-Bakara 2/154.

Mahmûd Hamza Efendi, burada "هَمْ" zamîrini takdîr ederek mübtedânın hazfedildiğine işâret etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harflerden oluşan "أَمَوَاتٌ خَبَرٌ لِمُبْتَدَأٍ" ifâdeleri yerine "هَمْ" zamîrini takdîr ederek mübtedânın hazfedildiğine işâret etmiştir.²¹⁴

3.1.3. Haber/Yüklem

Haber şöyle tanımlanmıştır: “Ma‘nânın tamamlanabilmesi için mübtedâyâ isnâd edilen şeye haber denir”.²¹⁵ İsim cümlesinin asıl öğelerinden olan haber/yüklem, cümleyi i‘râb ve anlam açısından tamamlar. Genel olarak mübtedâdan sonra gelir.²¹⁶

3.1.3.1. Müfred Haber

İsim cümlesinin asıl öğelerinden olan haber/yüklem, bazen müfred olarak gelir. Buradaki müfredden kasıt ise cümlelerin karşılığı olan müfreddir. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken müfred haber ile ilgili örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَّوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

“Eğer onlar îmân edip kendilerini kötülükten korusalardı şüphesiz Allâh tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı. Keşke bunu bilselerdi!”²¹⁷ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

لَمَثُوبَةٌ... وَالْإِسْمُ أَوَّلُ كَلَامٍ، "مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ" مَحْمُولُهُ.

[لَمَثُوبَةٌ] kelimesi evvelü'l-kelâmdır. [مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ] ifâdesi ise onun mahmûlûdur.²¹⁸

²¹³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü 'l-esrâr*, 1/71.

²¹⁴ Geçit, *Haşiyetü Kenzi 'l-ebrâr*, 1/88.

²¹⁵ Uzun, “Haber”, 39.

²¹⁶ Şehmus Ülker, *Arap Dilinde İsim Cümlesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 28.

²¹⁷ el-Bakara 2/103.

²¹⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü 'l-esrâr*, 1/54.

Mahmûd Hamza Efendi, "مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ" ifâdesini kullanarak buradaki haberin müfred haber olduğuna işâret etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren "مُبْتَدَأٌ" kavramı yerine "أَوَّلُ الْكَلَامِ" ifâdesini, "خَبَرٌ" kavramı yerine ise "مَحْمُولٌ" kelimesini kullanmıştır.

3.1.3.2. Cümle Haber

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken cümle haber ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

“Kendilerine kitap verdiğimiz ve onu hakkını vererek okumakta olanlar var ya, işte kitaba îmân edenler onlardır; ama her kim onu inkâr ederse işte asıl kaybedenler onlardır.”²¹⁹ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ: مَحْمُولٌ عَلَى الْإِسْمِ الْمَوْصُولِ.

[أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ] (cümlesi), ismi mevsûlün mahmûlûdur.²²⁰

Mahmûd Hamza Efendi, "أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ" cümlesinin âyetin başında geçen ve mübtedâ olan ismi mevsûle [الَّذِينَ] haber olduğunu belirterek isim cümlesinin haber olduğuna işâret etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harflerden oluşan şu ifâdeler yerine: وَالْجُمْلَةُ
الْإِسْمِيَّةُ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ عَلَى أَنَّهُ خَبَرٌ لِلْمَوْصُولِ. noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

²¹⁹ el-Bakara 2/121.

²²⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/60.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا

تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

“Rabbiniz ki, sizin için yeri döşek, göğü bina kılmuştır; gökten su indirmiş, bununla sizin için rızık olarak çeşitli ürünler çıkarmıştır; artık siz de bile bile O’na eş ve ortaklar koşmayın.”²²¹ âyetini Nahiv açısından incelerken âyette geçen "فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا" fiil cümlesi hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ...أَوْ مَحْمُولُهُ مَا صَدَرَهُ "لَا" وَوِطَائُهَا.

...Ya da ism-i mevsûlün [الَّذِي] mahmûlû, [لَا] kelimesinin başında geldiği (cümle)dir.²²²

Mahmûd Hamza Efendi, "فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا" fiil cümlesinin âyetin başında geçen ism-i mevsûle haber/yüklem olduğunu belirtmiş ve noktalı harflerden oluşan şu ifâdeler yerine: أَوْ مَحْمُولُهُ مَا صَدَرَهُ "لَا" وَوِطَائُهَا. noktasız harflerden oluşan mezkûr ifâdeleri kullanmıştır.

3.1.3.3. Te‘addüdü’l-Haber

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken te‘addüdü’l-haber ile ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunarak birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَالْهُكْمُ إِلَهُ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾

²²¹ el-Bakara 2/22.

²²² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/26.

“Mabudunuz tek ilâh olan Allâh’tır; O’ndan başka ilâh yoktur; O rahmândır, rahîmdir.”²²³ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ: كِلَاهُمَا مَحْمُولٌ عَلَى "إِلَهِ".

[الرَّحْمَنُ] ve [الرَّحِيمُ] kelimelerin her ikisi [إِلَهِ] kelimesinin mahmûlü/haberidir.²²⁴

Mahmûd Hamza Efendi "الرَّحْمَنُ" ve "الرَّحِيمُ" kelimelerinin her ikisi "إِلَهِ" kelimesine haber "الرَّحْمَنُ" kelimesi birinci haber, "الرَّحِيمُ" kelimesi ise ikinci haber olduğunu belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan "كِلاهُمَا خَبَرٌ" ya da "الرَّحْمَنُ: خَبَرٌ أَوَّلُ الرَّحِيمِ:"

ifâdeleri yerine noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

3.1.3.4. İnne (إِنَّ) ve Benzerlerinin Haberi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken "إِنَّ" ve benzerlerinin haberlerine değinmiş ve birtakım açıklamalarda bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

“İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla îmân etmezler.”²²⁵ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

لَا يُؤْمِنُونَ: وَحَاصِلُ الْعَامِلِ وَالْمَعْمُولِ... أَوْ مَحْمُولُ عَامِلِ الْمَوْصُولِ.

[إِنَّ] âmilinin [الَّذِينَ] âmil ve ma‘mûlün cümlesi... ya da ism-i mevsûlün [لَا يُؤْمِنُونَ]

mahmûlüdür.”²²⁶

²²³ el-Bakara 2/163.

²²⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/73.

²²⁵ el-Bakara 2/6.

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyette geçen "لَا يُؤْمِنُونَ" cümlesinin farklı i'râb vecihlerini yapmış ve söz konusu cümlelerin fiile benzeyen "إِنَّ" edâtına haber olduğunu ifâde etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan "إِنَّ" ifâdeler yerine, noktasız harflerden oluşan şu ifâdeleri kullanmıştır.²²⁷

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ
وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ... وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ﴾

“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allâh’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere îmân eden;... Böyleleri anlaşıma yaptıklarında sözlerini tutarlar...”²²⁸ âyetini Nahiv açısından incelerken ism-i mevsûl olan "مَنْ" kelimesinin fiile benzeyen "لَكِنَّ" edâtına haber olduğu belirtmiştir.²²⁹

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ" kelimesi hakkında ise şu beyânda bulunmuştur:

وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ: رَدُّهٗ الْوَاوُ عَلَى الْإِسْمِ الْمَوْضُولِ أَوَّلِ الْكَلَامِ الْمَحْمُولِ لِغَايِلِ هُوَ كَ "لَعَلَّ" عَمَلًا.

[وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ]: "او" (asıl itibariyle) evvelü'l- kelâm, (sonuç itibriyle de) amel açısından "لَعَلَّ" gibi olan bir 'âmile "لَكِنَّ" mahmûl olan ism-i mevsûl üzerine atfetmiştir.²³⁰

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla şu hususlara dikkat çekmiştir:

²²⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/21-67.

²²⁷ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/27.

²²⁸ el-Bakara 2/177.

²²⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/79.

²³⁰ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/97.

1. Fiile benzeyen harflerin nevâsîhlerden olduğuna,

2. İsm-i zâhir olan "وَالْمُؤْمِنُونَ" kelimesini mebnî bir kelime olan ism-i mevsûl "مَنْ" üzerine atfederek "مَنْ" kelimesinin i'râbtaki konumuna,

3. Fiile benzeyen edâtların isim ve haberlerinin asıl itibariyle isim cümlesi olduğuna²³¹ değinmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine: "لَكِنَّ" عَطَفَهُ الْوَاوُ عَلَى اسْمِ noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

3.1.3.5. Nâkıs Fiillerin İsmi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken nâkıs fiillerin isimine pekçok yerde değinmiş ve bir takım açıklamalarda bulunmuştur: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا...﴾

"...Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur..."²³² âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

إِلَّا أَنْ تَكُونَ: عَامِلٌ مُؤَدَّاهُ الْخُصُولُ وَهُوَ كَامِلٌ مَعْمُولُهُ "تِجَارَةٌ" وَهُوَ مَسْمُوكٌ وَرَوَى رَاوٍ عَدَمَ الْكَمَالِ

وَعَلَى مَا رَوَاهُ اسْمُهَا مُسَرٌّ وَمَا أَمَّهَا مَحْمُولُهُ.

[إِلَّا أَنْ تَكُونَ] husûl ma'nâsında tâmmedir. Ma'mûlû (fâ'ili) ise [تِجَارَةً] kelimesidir ve o da merfû'dur. Râvîlerden biri [تَكُونَ] fiilini nâkıs olarak rivâyet etmiştir. Bu durumda ismi müstetirdir ve onu takip eden [تِجَارَةً] kelimesi ise onun mahmûlu/haberidir.²³³

²³¹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/97.

²³² el-Bakara 2/282.

²³³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/130.

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyette geçen "تَكُونُ" fiilini hem tâmm hem de nâkıs olarak değerlendirmiştir. "تَكُونُ" tâmm kabul edildiğinde "تَجَارَةً" kelimesi fâ'il olmak üzere merfû' okunmuştur. Nâkıs kabul edildiğinde ise "تَكُونُ" fiilinin ismi, müstetir, "تَجَارَةً" ise haber olmak üzere mansûb okunmuştur.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine:

إِلَّا أَنْ تَكُونَ: تَامَّةٌ وَفَاعِلُهُ "تَجَارَةً" بِالرَّفْعِ وَرَوَى رَاوٍ نَاقِصَةً وَعَلَى هَذَا اسْمُهَا مُسْتَتِرٌ "تَجَارَةً" بِالنَّصْبِ خَبَرُهُ

aynı anlamı ifâde eden ve noktasız harflerden oluşan şu kelimeleri kullanmıştır.

Dolayısıyla Mahmûd Hamza Efendi, "نَاقِصَةً" kelimesi yerine "عَدَمَ الْكَمَالِ" ifâdesini, "تَامَّةٌ" kelimesi yerine "كَامِلٌ" kelimesini, "فَاعِلٌ" kelimesi yerine "مَعْمُولٌ" kelimesini, "خَبَرٌ" kelimesi yerine "مَحْمُولٌ" kelimesini, "مَرْفُوعٌ" kelimesi yerine "مَسْنُوكٌ" kelimesini ve "مُسْتَتِرٌ" kelimesi yerine "مُسِرٌّ" kelimesini kullanmıştır.

3.1.3.6. Recâ Fiillerinin İsmi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken recâ fiillerinin ismine değinmiş ve birtakım açıklamalarda bulunmuştur: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا﴾

“...o, “Üzerinize savaş farz kılındığında savaşmayacağınızdan korkarım” cevabını verdi... ”²³⁴ âyetinde geçen "أَلَّا تُقَاتِلُوا" cümlesini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

أَلَّا تُقَاتِلُوا: مَحْمُولٌ عَلَى اسْمِ "عَسَى".

²³⁴ el-Bakara 2/245.

[أَلَّا تُقَاتِلُوا] ifâdesi "عَسَى" kelimesinin ismine mahmûl/haberdir.²³⁵

Mahmûd Hamza Efendi, burada cem-i müzekker merfû‘ muttasıl zamîri(تم)nin recâ fiili olan "عَسَى" kelimesine isim ve "أَلَّا تُقَاتِلُوا" ifâdesinin ise recâ fiili "عَسَى" kelimesine haber olduğunu belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla "عَسَى" kelimesinin isim ve haberinin asıl itibariyle mübtedâ ve haber olduğuna ve "عَسَى" fiilinin de nevâsihlerden olduğuna işâret etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan şu ifâdeler yerine: أَلَّا تُقَاتِلُوا: فِي مَحَلِّ "عَسَى" noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden kelimeleri kullanmıştır.

2.2. Mansûbât

Mansûbât sözcüğü, mansûb kelimesinin çoğulu olup nasb alâmetini alan isimler için kullanılan bir kavramdır. Mansûbât konusu, Nahvin temel bölümleri arasında yer almaktadır. Bu bölüm, mef'ûl²³⁶, hâl, temyîz, müstesnâ ve münâdâ²³⁷ gibi konuları kapsamaktadır.²³⁸

2.2.1. Mef'ûl/Tümleç

Fâ'il in yaptığı işten etkilenen kelime veya kelimelere denir. Mef'ûl sadece bir kelime olarak gelebileceği gibi birden fazla kelime veya cümle olarak da gelebilir.²³⁹

2.2.1.1. Mef'ûlün Bih/Nesne/Düz Tümleç

“Mef'ûlün bih: İsbât (olumluluk) veya nefiy (olumsuzluk) yönünden fiilin te'sîri kendi üzerinde meydana gelen isimdir.”²⁴⁰ Mef'ûller arasında en çok görülen mef'ûlün-bihtir. Mef'ûlün bih ikiye ayrılır: Sarîh (direkt nesne), gayr-ı sarîh (dolaylı nesne).²⁴¹

²³⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/113.

²³⁶ ve çeşitleri

²³⁷ Münâdâ muzâf, şebîh bi'l-muzâf ve nekre-i gayr-i maksûde lâfzen mansûb iken, münâdâ 'alem ve münâdâ nekre-i maksûde, lafzen mebni, mahallen mansûbdur.

²³⁸ Yürter, *Abdülkerîm el-Muderris*, 167.

²³⁹ Yürter, *Abdülkerîm el-Muderris*, 167.

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken mef'ûlün-bihe değinmiş ve onu birçok açıdan incelemiştir:

2.2.1.1.1. Tam Fiilin Ma'mûlû Olarak Gelen Mef'ûlün Bih

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken tam fiilin ma'mûlû olarak gelen mef'ûlün bihe pekçok yerde değinmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ﴾

“Andolsun ki sana apaçık âyetler indirdik. Onları ancak fâsıklar inkâr eder.”²⁴² âyetini tahlîl ederken “tam fiilin ma'mûlû olarak gelen mef'ûlün bih” için şu açıklamada bulunmuştur:

آيَاتٍ: مَعْمُولٌ لِلْعَامِلِ أَمَامَهُ.

[آيَاتٍ] kelimesi, kendisinden önceki âmilin ma'mûlûdür.²⁴³

Mahmûd Hamza Efendi bunu ifâde ederken

آيَاتٍ: مَفْعُولٌ بِهِ لِلْفِعْلِ [أَنْزَلْنَا] قَبْلَهُ.

noktalı harfler içeren kelimeler yerine, aynı ma'nâyı ifâde eden noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

قبل kavramı yerine مَفْعُولٌ kelimesini; فعل kelimesinin yerine عامل kelimesini; قبل

kelimesinin yerine أَمَامٌ kelimesini kullanmıştır.²⁴⁴

²⁴⁰ Uzun, “Mef'ûlün-bih”, 84.

²⁴¹ Ahmet Şen, *Arap Dilinde Mef'ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları* (Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi 6/2, Aralık 2020): 1140.

²⁴² el-Bakara 2/99.

²⁴³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/51.

²⁴⁴ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/64; Ayrıca konuyla ilgili benzer örnekler için bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/52.

2.2.1.1.2. ‘Âmili Hazfedilmiş Mef‘ûlün Bih

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken âmili hazfedilmiş mef‘ûlün bihe pekçok yerde değinmiştir.²⁴⁵

Örnek: Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ...﴾

"Hani rabbın meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti..."²⁴⁶ âyetini Nahiv açısından tahlîl ederken şu ifâdeleri kullanmıştır:

إِذْ: مَعْمُولٌ لِعَامِلٍ مَطْرُوحٍ وَهُوَ "أُورِدَ".

إِذْ kelimesi, hazfedilmiş أُورِدَ (zikret) âmilinin ma‘mûlüdür.²⁴⁷

Mahmûd Hamza Efendi, bunu ifâde ederken

إِذْ: مَفْعُولٌ لِنَفْعِلٍ مَحْذُوفٍ وَهُوَ "أَذْكُرَ".

noktalı harfler içeren kelimeler yerine, aynı ma'nâyı ifâde eden noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

به مَفْعُولٌ kavramı yerine مَعْمُولٌ kelimesini; عامل kelimesinin yerine فعل kelimesini;

محذوف kelimesinin yerine مطروح kelimesini; أذكُرَ yerine أُورِدَ kelimesini kullanmıştır.²⁴⁸

2.2.1.1.3. Medih Üzere Mansûb Olan Mef‘ûlün Bih

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken medih üzere mahzûf bir fiille mansûb olan mef‘ûlün bih örneklerine de değinmiştir.²⁴⁹ Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿... وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ...﴾

²⁴⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/25, 30, 41, 84.

²⁴⁶ el-Bakara 2/30.

²⁴⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/29.

²⁴⁸ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/39.

²⁴⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/25.

“darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler...”²⁵⁰ âyetini Nahiv açısından tahlil ederken şu beyânda bulunmuştur:

أَوْمَأَ الْوَاوُ إِلَى أَمَدَحٍ مَطْرُوحاً.

‘Atıf harfi [وَ] matrûh/mahzûf [أَمَدَحٍ] fiiline işâret eder.²⁵¹

Mahmûd Hamza Efendi, buradaki "الصَّابِرِينَ" kelimesinin medih üzere (mahzûf "أَمَدَحٍ" fiiliyle) mansûb olduğunu belirtmiştir. Burada ‘atıf harfi "وَ" medih fiili olan "أَمَدَحٍ" kelimesine işâret etmiştir. Zîrâ "الصَّابِرِينَ" kelimesinin atfedileceği uygun bir ma‘tûfun a‘leyhi bulunmamaktadır. Dolayısıyla burada "وَ" harfi, mahzûf olan "أَمَدَحٍ" fiilini ma‘mûlleriyle birlikte; yani fiil cümlesini, âyetin başında geçen "لَيْسَ الْبِرَّ..." istinâfi cümlesine atfetmiştir.²⁵²

2.2.1.1.4. Mahzûf Mef‘ûlün Bih

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken mef‘ûlün bihe birçok yerde değinmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَاداً وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

"... artık siz de bile bile O'na eş ve ortaklar koşmayın."²⁵³ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

تَعْلَمُونَ: خَالِكُكُمْ... وَمَعْمُولُ الْعِلْمِ مَطْرُوحٌ.

[تَعْلَمُونَ] kelimesinin ma‘mûlü/mef‘ûlü matrûhtur/mahzûftur.²⁵⁴

²⁵⁰ el-Bakara 2/177.

²⁵¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/80.

²⁵² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/96.

²⁵³ el-Bakara 2/22.

²⁵⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/26.

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla, "تَعْلَمُونَ" kelimesinin mef'ûlünün mahzûf olduğunu belirtmiş ve noktasız bir kelime olan حالكم kelimesini takdîr etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harflerden oluşan "وَمَفْعُولُهُ مَحْدُوفٌ" kelimesi yerine, mühmel harflerden oluşan ifâdeleri kullanmıştır.

2.2.1.2. Mef'ûlün Fih/Zarf Tümlenci

"Mef'ûlün fih: Fiilin yapıldığı yeri veya zamanı bildiren kelime. Buna zarf da denilir."²⁵⁵ Eylemin zaman veya mekânını belirtmek için kullanılan Mef'ûlün fih Türkçe'de zarf tümlenci olarak bilinmektedir. Mef'ûlün fih Arapçada zarf olarak da bilinir. Mekân ve zaman zarfları olarak iki kısma ayrılır. Zarflar, zamana delâlet ediyorsa zaman, mekâna delâlet ediyorsa mekân zarfı olarak kabul edilirler.²⁵⁶ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken mef'ûlün fihe birçok yerde değinmiş ve onunla ilgili örnekler zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ أَيَّاماً

مَعْدُودَاتٍ...﴾

"Ey îmân edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı..."²⁵⁷ "أَيَّاماً" kelimesini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

أَيَّاماً : عَامِلُهُ الْمَصْدَرُ الْمَارُّ.

[أَيَّاماً] kelimesinin âmili, geçen/zikredilen masdardır.²⁵⁸

²⁵⁵ Uzun, "Mef'ûlün-fih", 85.

²⁵⁶ Şen, *Arap Dilinde Mef'ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları*, 1147.

²⁵⁷ el-Bakara 2/183-184.

Mahmûd Hamza Efendi, "أَيَّامًا" kelimesinde amel eden âmilin bir önceki âyette geçen "الصَّيَّامُ" masdarı olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla, "أَيَّامًا" kelimesinin "الصَّيَّامُ" masdarına mef'ûlün fîh olduğuna işâret etmiştir.²⁵⁹

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan "مَفْعُولٌ فِيهِ" yerine, aynı anlama işaret eden ve noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً﴾

“ Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve mehir de belirlememiş olursanız malî bir sorumluluğunuz yoktur...”²⁶⁰ âyette gecen "مَا" hakkında şu açıklamada bulunmuştu

مَا: لِلْمَصْدَرِ.

[مَا] masdar içindir.²⁶¹

Âyette geçen "مَا" kelimesinin i‘rabı hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır:

1. Şart edâtı إِنَّ ma'nâsında olması,
2. Masdariyye zarfiyye,
3. Mevsûle olması.

²⁵⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/84.

²⁵⁹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/100.

²⁶⁰ el-Bakara 2/236.

²⁶¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/109.

Mahmûd Hamza Efendi'ye göre ise buradaki "ما" masdarıyye/zarfıyyedir. Dolayısıyla mâb'adini masdar kipine çevirerek kendisine muzâfün ileyh yapmış ve aynı zamanda cârr-mecrûrunun [عَلَيْكُمْ] mutaallakına ta'aluk ederek mef'ûlün fih olmuştur.²⁶²

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren مَصْدَرِيَّةٌ ظَرْفِيَّةٌ/مَفْعُولٌ فِيهِ ifâdeleri yerine, noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

3.2.1.3. Mef'ûlün Lieclih/Sebep Tümleci

“Mef'ûlün lieclih veya leh: Fiilin yapılış sebebini bildiren masdar.”²⁶³ Arapçada cümlede eylemin meydana geliş sebebini ifâde etmek için kullanılan masdar niteliğindeki Mef'ûlu lieclih Türkçede “sebep tümleci”ne karşılık gelir.²⁶⁴ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken mef'ûlün- lieclih ile ilgili değerlendirmede bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا

لِتَعْتَدُوا﴾

“Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın. Onları zarar vererek haklarını çiğnemek için nikâh altında tutmayın...”²⁶⁵ âyetinde geçen "ضِرَارًا" kelimesinin i'rabı hususunda şu beyânda bulunmuştur:

ضِرَارًا: مَعْمُولٌ لَهُ .

²⁶² Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/127.

²⁶³ Uzun, “Mef'ûl-ün lieclih”, 86.

²⁶⁴ Şen, *Arap Dilinde Mef'ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları*, 1143-1144.

²⁶⁵ el-Bakara 2/231.

[ضِرَارًا] kelimesi ma‘mûlün leh/mef‘ûlünün lieclihdir.”²⁶⁶

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "ضِرَارًا" kelimesinin "وَلَا تُنْسِكُوهُمْ" fiiline ma‘mûlün-leh/mef‘ûlün-lieclih olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan "مَفْعُولٌ لَهُ" kavramı yerine noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden "مَعْمُولٌ لَهُ" kelimesini kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنْفُسِهِمْ مِّنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ

لَهُمُ الْحَقُّ﴾

“Ehl-i kitap’tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi îmânınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler...”²⁶⁷ âyetinde geçen "حَسَدًا" kelimesini Nahiv açısından tahlîl ederken şu açıklamada bulunmuştur:

حَسَدًا: مَعْلُولُهُ "وَدَّ" وَعَامِلُهُ أَمَامُهُ.

[حَسَدًا] kelimesinin m‘alulu [وَدَّ] fiilidir. Onun ‘âmili ise ondan önce gelmiştir.”²⁶⁸

Mahmûd Hamza Efendi, "حَسَدًا" kelimesinin âyetin başında geçen "وَدَّ" fiiline Mef‘ûlü lieclih olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla "حَسَدًا" kendinden önce gelen ‘âmili olan "وَدَّ" fiiline illet/sebepe olmuş ve "وَدَّ" fiili ise onun sebebiyle meydana gelmiş ma‘lûl olmuştur.”²⁶⁹

²⁶⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/105.

²⁶⁷ el-Bakara 2/109.

²⁶⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/55.

²⁶⁹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/68.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren مَفْعُولٌ لَهُ kelimesini kullanmayıp onun yerine noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

3.2.1.4. Mef'ûlün Mutlak/Kökteş Tümleç

“Mef'ûlün mutlak: Hâl ve haber olmaksızın, kendinden önce zikredilen kendi lafzından, bir âmilin, ya manasını te'kîd, ya türünü veya sayısını açıklamak yahut da fiilinden bedel olmak üzere getirilen mansûb bir masdardır.”²⁷⁰ Mef'ûlün mutlak, eylemle aynı kökten olduğu için Türkçede “kökteş tümleç” olarak ifâde edilmiştir.²⁷¹ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken mef'ûlün mutlak ile ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتَرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ﴾

“Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve mehir de belirlememiş olursanız malî bir sorumluluğunuz yoktur. Zengin gücü yettiği kadar, eli darda olan da gücü yettiği kadar olmak üzere, onlara mâkul, gönül alıcı bir şeyler verin; iyiler için bu bir borçtur.”²⁷² âyetinde geçen حَقًّا kelimesini i'rab açısından tahlîl ederken şu açıklamada bulunmuştur:

حَقًّا: مَصْدَرٌ مُؤَكَّدٌ.

[حَقًّا] te'kîd edici bir masdardır.²⁷³

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "حَقًّا" kelimesinin fiilini te'kîd eden masdar/mefûl mutlak olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla "حَقًّا" kelimesi, aynı kökten gelen

²⁷⁰ Uzun, “Mef'ûlün mutlak”, 86.

²⁷¹ Şen, *Arap Dilinde Mef'ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları*, 1142.

²⁷² el-Bakara 2/236.

²⁷³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/109.

matruh/ mahzûf "أَحَقُّهُ" fiilini te'kîd etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan "مَفْعُولٌ مُطْلَقٌ" kelimesi yerine, noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden "مَصْدَرٌ مُؤَكَّدٌ" kavramını kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا﴾

“Ey insanlar! Yeryüzünde bulunan maddelerin helâl ve temiz olanlarından yiyin; şeytanın peşinden gitmeyin, çünkü o apaçık düşmanınızdır.”²⁷⁴ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuş:

حَلَالًا: مَعْمُولٌ لِـ"كُلُوا"، أَوْ أَصْلُهُ "كُلُوا أَكْلًا حَلَالًا" عَلَى طَرِجِ الْمَصْدَرِ...

[حَلَالًا] ... ya da masdarın hazfıyla aslı "كُلُوا أَكْلًا حَلَالًا" 'dir...²⁷⁵

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla "حَلَالًا" kelimesinin mahzûf "أَكْلًا" kelimesine sıfat olduğuna ve hazfedilen mevsûfün yeine geçtiğine ve böylece mecâzi mef'ûlün-mutlak olduğuna işâret etmiştir.²⁷⁶

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren "مَفْعُولٌ مُطْلَقٌ" kavramı yerine, noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.²⁷⁷

2.2.2. Hâl/Durum Zarfı

“Hâl: Fiilin meydana geldiği anda, fâ‘ilin, mef'ûlün veya her ikisinin durumunu açıklamak için getirilen vasfa (niteliğe) hâl denir.”²⁷⁸

Bir kelimenin hâl olabilmesi için gereken şartlar:

²⁷⁴ el-Bakara 2/168.

²⁷⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/76.

²⁷⁶ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/93.

²⁷⁷ Ayrıca bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/36, 65, 110, 128, 129.

²⁷⁸ Uzun, “Hâl”, 42.

1. Sıfât-ı müntakile (geçici sıfat) olması.

2. Müştak bir kelime olması.

3. Nekre bir kelime olması.

4. Hâl ile sâhibu'l-hâlin mâna bakımından aynı kişi olması.²⁷⁹ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken hâl ile ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunmuş ve hâl ile ilgili birçok farklı örnek zikretmiştir.

2.2.2.1. Müfred Müştak Kelimenin Hâl Oluşu

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken müfred müştak kelimenin hâl oluşuna pekçok yerde değinmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

“ Onlara, “Şayet Allâh katında, âhîret yurdu diğer insanlara değil de yalnız size ait ise ve bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım!” de.”²⁸⁰ âyetinde geçen "خَالِصَةً" kelimesini Nahiv açısından tahlil ederken şu beyânda bulunmuştur:

خَالِصَةً: حَالُ الدَّارِ.

[خَالِصَةً] kelimesi, [الدَّارُ] kelimesine hâldir.²⁸¹

Mahmûd Hamza Efendi, müştak ve müfred olan "خَالِصَةً" kelimesinin, "الدَّارُ" kelimesinden hâl olduğunu belirtmiştir. "حال" kavramı noktasız harflerden oluştuğu için onun eş anlamlısı getirilmemiştir.²⁸²

²⁷⁹ Celal Öral, *Arap Gramerinde Hâl* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Arap Dili Ve Belâgatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tez, 2014), 36.

²⁸⁰ el-Bakara 2/94.

²⁸¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/50.

²⁸² Ayrıca bkz: Bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/64.

2.2.2.2. Cümlelerin Hâl Oluşu

1. Fiil cümlesinin hâl oluşu

Mahmûd Hamza Efendi, tefsîrde fiil cümlelerinden oluşan hâl cümlesine de değinmiş ve bu konuda pekçok nahivsel açıklamalarda bulunmuştur.²⁸³ Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

“Kendilerine kitap verdiğimiz ve onu hakkını vererek okumakta olanlar var ya, işte kitaba î mân edenler onlardır; ama her kim onu inkâr ederse işte asıl kaybedenler onlardır.”²⁸⁴ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ: .. وَحَاصِلُ الْعَامِلِ وَالْمَعْمُولِ حَالٌ.

[يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ] âmil ve ma‘mûlün hâsılı/toplamı, hâldir.²⁸⁵

Mahmûd Hamza Efendi, "يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ" fiil cümlesinin "هم" zamîrinden hâl olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan حَالٌ ve الْجُمْلَةُ الْفِعْلِيَّةُ حَالٌ ifâdesi yerine, aynı anlamı ifâde eden ve noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

2. İsim cümlesinin hâl oluşu

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken hâl olan isim cümlesine örnekler getirmiş ve bu konuda nahivsel açıklamalarda bulunmuştur.²⁸⁶ Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾

“Andolsun Mûsâ size apaçık mûcizeler getirmişti. Sonra onun ardından haksızlıkla (altın) buzağıyı put edindiniz.”²⁸⁷ âyetini Nahiv açısından tahlîl ederken şu açıklamada bulunmuştur:

²⁸³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/49, 64, 111, 112.

²⁸⁴ el-Bakara 2/121.

²⁸⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/60.

²⁸⁶ el-Bakara 2/133.

وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ: وَالْوَاوُ لِلْحَالِ.

[وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ] "و" harfi hâl içindir.²⁸⁸

وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ mübtedâ ve haberden oluşan bir isim cümlesidir. Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla isim cümlesi [وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ]nin nasb konumunda "اتَّخَذَ" fiilinin fâ'ili(تُمْ)ne hâl olduğuna işaret etmiştir.²⁸⁹

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan وَالْجُمْلَةُ الْإِسْمِيَّةُ فِي مَحَلِّ التَّصْبِيحِ حَالٌ مِنْ وَالْوَاوُ لِلْحَالِ ifâdeleri yerine, aynı anlama işaret eden ve noktasız harflerden oluşan وَالْوَاوُ لِلْحَالِ ifâdesini kullanmıştır.²⁹⁰

2.2.2.3. Fâ'ilden Hâl

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken birçok yerde fâ'ilden hâl olan örneklerle ilgili açıklamalarda bulunmuştur.²⁹¹

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâya eresiniz.”²⁹² âyetinde geçen "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" cümlesini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ: حَالٌ وَآوِ الْأَمْرِ الْمَارِّ.

²⁸⁷ el-Bakara 2/92.

²⁸⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 49.

²⁸⁹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/62.

²⁹⁰ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/62.

²⁹¹ Bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/49, 50, 64.

²⁹² el-Bakara 2/21.

[لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ] cümlesi geçen emir vâv'ından hâldir.²⁹³

Mahmûd Hamza Efendi, "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" cümlesinin daha önce zikredilen emir vâv(اعبدوا)'ından yani fâ'il olan vâv'dan hâl olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bunu ifâde ederken noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: "اعْبُدُوا" noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

"...Kendinizin ancak içiniz çekmeye çekmeye alabileceğiniz âdi şeyleri hayır diye vermeye kalkışmayın. Bilin ki Allâh zengindir, bütün iyilik ve güzellikler O'na mahsustur."²⁹⁴ âyetini Nahiv açısından incelerken "مِنْهُ تُنْفِقُونَ" cümlesiyle ilgili şu beyânda bulunmuştur:

مِنْهُ تُنْفِقُونَ: حَالُ الْوَاوِ الْآمِّ لِمَا أَمَّ "لَا".

[مِنْهُ تُنْفِقُونَ] cümlesi, "لَا" kelimesinden sonra gelen fiilde (تَيَمَّمُوا) bulunan "واو" 'dan haldir.²⁹⁵

Mahmûd Hamza Efendi, "مِنْهُ تُنْفِقُونَ" fiil cümlesinin "وَلَا تَيَمَّمُوا"daki fâ'il olan "واو"dan hâl olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktasız harflerden oluşan şu kelimeler yerine: حَالُ الْوَاوِ الْآمِّ لِمَا أَمَّ noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

²⁹³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/25.

²⁹⁴ el-Bakara 2/267.

²⁹⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/123.

2.2.2.4. Mef'ûlden Hâl

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısında incelediği yerlerde mef'ûle hâl olan birçok örnek zikretmiştir.²⁹⁶ Örneğin Mahmûd Hamza Efendi,

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâya eresiniz.”²⁹⁷ âyetinde geçen "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" cümlesini Nahiv açısından tahlîl ederken şu açıklamada bulunmuştur:

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ:....أَوْ حَالٌ مَعْمُولٌ مُكْمِلٌ الْإِسْمِ الْمَوْصُولِ.

...veya [لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ] cümlesi ismi mevsûlün tamamlayıcısı(sıla)nın ma'mûlünden hâldir.²⁹⁸

Mahmûd Hamza Efendi, "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" cümlesinin i'rabını yaparken cümlenin farklı i'rab vecihlerine değinmiş ve söz konusu cümlenin, mevsûlün (الَّذِي) sılası olan "خَلَقَ" fiilin ma'mûlü/mefûlün(كُم)den hâl olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan kelimeler yerine: وَالْجُمْلَةُ حَالٌ لِمَفْعُولٍ صِلَةِ الْمَوْصُولِ , noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

3.2.2.5. Mecerûr Ma'mûlden Hâl

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelediği yerlerde muzâfun ileyh ve cer harfleriyle mecerûr olan ma'mûllerden hâl ile ilgili birçok örnek zikretmiştir.²⁹⁹

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

²⁹⁶ Bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü 'l-esrâr*, 1/28, 60, 100, 110, 112, 129.

²⁹⁷ el-Bakara 2/21.

²⁹⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü 'l-esrâr*, 1/25.

²⁹⁹ Bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü 'l-esrâr*, 1/64, 100.

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ

عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allâh izzet ve hikmet sahibidir.”³⁰⁰ âyetini Nahiv açısından tahlîl ederken şu beyânda bulunmuştur:

غَيْرَ إِخْرَاجٍ: حَالُ مَعْمُولِ اللَّامِ.

[غَيْرَ إِخْرَاجٍ] lâm'ın ma'mûlünden hâldir.³⁰¹

Mahmûd Hamza Efendi, âyette "غَيْرَ إِخْرَاجٍ" ifâdesinin lâm harfinin mecrûr ma'mûlû olan "أَزْوَاجٍ" kelimesinden hâl olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan kelimeler yerine: حَالٌ مِنْ بَحْرٍ اللَّامِ noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَقَالُوا كُونُوا هُوداً أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفاً وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

"Onlar, “Yahudi veya hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız” dediler. Sen de şöyle de: “Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi.””³⁰²

âyetinde geçen "حَنِيفاً" kelimesini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

حَنِيفاً: حَالٌ.

³⁰⁰ el-Bakara 2/240.

³⁰¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/110.

³⁰² el-Bakara 2/135.

[حَنِيفًا] hâldir.³⁰³

Mahmûd Hamza Efendi, burada mecrûr m‘amûllerden olan muzâfun ileyhten hâl örneğini getirmiştir. Zîrâ "حَنِيفًا" kelimesi, muzâfun ileyh olan "إِبْرَاهِيمَ" kelimesine hâl olmuştur.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren حَالٌ مِنْ إِبْرَاهِيمَ veya حَالٌ مِنْ الْمُضَافِ إِلَيْهِ veya حَالٌ مِنْ إِبْرَاهِيمَ ifâdeleri yerine, noktasız harflerden oluşan حال kelimesini zikretmiştir.

3.2.2.6. Hâl-i Müekkide

Hâl-i müekkide, cümleye yeni bir anlam katmayan, hâlden önce gelen ve cümleyi te’kîd eden “hâl” çeşitidir.³⁰⁴ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken ‘âmilini te’kîd eden hal-i müekkide ile ilgili birçok örnek zikretmiştir.³⁰⁵

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ

أَنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ كُلُّوْا وَاشْرَبُوْا مِنْ رِّزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْتَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

“Bir zamanlar Mûsâ kavmi için su istemiş, biz de ona, “Asânı taşa vur!” demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırdı. Her topluluk kendi içeceği yeri bildi. “Allâh’ın rızkıdan yiyin için; yeryüzünde fitne fesat çıkarmayın” (dedik).³⁰⁶âyetinde zikredilen “مُفْسِدِينَ” kelimesinin i‘rabı hususunda şu açıklamada bulunmuştur:

مُفْسِدِينَ: حَالٌ مُّوَكَّدٌ لِّعَامِلِهِ.

³⁰³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/64.

³⁰⁴ Öral, *Arap Gramerinde Hâl*, 53.

³⁰⁵ Bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/21, 49.

³⁰⁶ el-Bakara 2/60.

[مُفْسِدِينَ] ‘âmilini te’kîd eden hâldir.³⁰⁷

Mahmûd Hamza Efendi, "مُفْسِدِينَ" kelimesinin ‘âmilini te’kîd eden hâl olduğunu belirtmiştir. Zîrâ "تَعْتَوَا" ve "مُفْسِدِينَ" kelimeleri eş anlamlı kelimelerdir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harfîçeren şu kelimeler yerine: حَالٌ مُّؤَكَّدَةٌ لِّعَامِلِهِ noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

2.2.2.6. HâlinTakdîmi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken zi’l-hâldan önce gelen hâl ile ilgili birçok örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾

“ *Hacca mahsus ibadetlerinizi bitirdiğinizde de, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha canlı bir şekilde Allâh’ı anın...*”³⁰⁸ âyetinde geçen "أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا" ifâdesini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur

أَشَدَّ: حَالُ الْمَصْدَرِ الْمَأْمُومِ لَهُ.

[أَشَدَّ] kelimesi ondan sonra gelen masdardan hâldir.³⁰⁹

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "أَشَدَّ" kelimesinin zi’l-hâl (ذِكْرًا)’a takaddüm etmiş hâl olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan kelimeler yerine: حَالٌ مُّقَدَّمٌ noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

³⁰⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/37.

³⁰⁸ el-Bakara 2/200.

³⁰⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/92.

2.2.3. Temyîz

“Temyîz: Mansûb ma‘mûllerden birisidir. Zat veya nisbetten mübhemi (manası kapalı olanı) açıklamak için zikredilen fazladan (asıl unsur olmayan) nekira kelimedir.”³¹⁰ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken temyîz ile ilgili birçok örneğe değinmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ

الصَّالِحِينَ﴾

“Kendini bilmeyenden başka İbrahim’in dininden kim yüz çevirir? Andolsun, biz İbrahim’i bu dünyada seçkin kıldık. Şüphesiz o âhirette de iyilerdendir.”³¹¹ âyetinde geçen “نَفْسَهُ” kelimesini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

نَفْسُهُ: أَصْلُهُ هُوَ الْمَعْمُولُ الْمَسْمُوكُ وَحَوَّلَ “كَأَلِمَ رَأْسَهُ”.

“نَفْسُهُ” aslı merfû‘ ma‘mûldür. “كَأَلِمَ رَأْسَهُ” örneğinde olduğu gibi (fâ‘il den)

dönüştürülmüştür.³¹²

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyette geçen “نَفْسَهُ” kelimesinin “كَأَلِمَ رَأْسَهُ” örneğinde olduğu gibi aslında fâ‘il olup daha sonra fâ‘il den muhavvel (dönüştürülmüş) temyîz olduğunu belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, bunu ifâde ederken noktalı harflerden oluşan şu kelimeler yerine: تَمَيَّزَ مُحَوَّلٌ عَنِ الْفَاعِلِ noktasız harflerden oluşan yukarıda geçen kelimeleri kullanmıştır.

³¹⁰ Uzun, “Temyîz”, 133.

³¹¹ el-Bakara 2/130.

³¹² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/63.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُّشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ...﴾

“...Şundan da emin olun ki îmânlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden daha iyidir...”³¹³ âyetinde geçen "وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ" cümlesinden sonra şu takdîri yapmıştır:

وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ: مَالاً وَكَمَالاً وَكَلَاماً.

[وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ] servet, olgunluk ve konuşma açısından.³¹⁴

Mahmûd Hamza Efendi, burada bu takdîri yaparak temyizın mahzûf olduğuna işâret etmiştir.

2.2.4. İnne (إِنَّ) ve Benzerlerinin İsmi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken "إِنَّ" ve benzerlerinin ismi ile ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ

هَارُونَ تَحْمِلُهَا الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِينَ﴾

“Peygamberleri onlara “O’nun hükümdarlığının alâmeti, içinde rabbinizden bir sekînet, Mûsâ ve Hârûn ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan ve meleklerin taşıdığı sandığın size gelmesidir” dedi. Gerçekten inanıyorsanız bilin ki, bunda sizin için büyük bir işaret vardır.”³¹⁵ âyetini Nahiv açısından tahlîl ederken şu açıklamada bulunmuştur:

³¹³ el-Bakara 2/221.

³¹⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/100.

³¹⁵ el-Bakara 2/248.

أَنْ يَأْتِيَكُمْ التَّابُوتُ: وَحَاصِلُ الْمَصْدَرِ مَحْمُولُ اسْمِ الْمُؤَكِّدِ أَوَّلِ الْكَلَامِ.

[أَنْ يَأْتِيَكُمْ التَّابُوتُ] masdardan oluşan, te'kîd edicinin ismi; evvel'ül-kelamın mahmûlûdur.³¹⁶

Mahmûd Hamza Efendi, "أَنْ يَأْتِيَكُمْ التَّابُوتُ" cümlesinin masdar tevilinde fiile benzeyen(انَّ)in ismi(آيَةً مُلْكِيَةً)ne haber olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine: "إِنَّ" noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

“Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilimiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin” cevabını verdiler.”³¹⁷ âyetin i‘rabını yaparken şu açıklamada bulunmuştur:

أَنْتَ: مُؤَكِّدٌ لِاسْمِ الْمُؤَكِّدِ.

[أَنْتَ] te'kîd edenin ismini te'kîd edendir.³¹⁸

Mahmûd Hamza Efendi, "أَنْتَ" zamîrinin, "إِنَّ"nin ismi(ك)ni te'kîd ettiğini belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harfler içeren "أَنْتَ: مُؤَكِّدٌ لِاسْمِ إِنَّ" kelimeleri yerine, noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden kelimeleri kullanmıştır.

³¹⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/114.

³¹⁷ el-Bakara 2/32.

³¹⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/30.

2.2.5. Nâkıs Olan Kâne (كان)nin Haberi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken nâkıs olan "كَانَ"nin haberi ile ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا﴾

“Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur.”³¹⁹ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

تَكُونُ: وَرَوَى رَاوٍ عَدَمَ الْكَمَالِ وَعَلَى مَا رَوَاهُ اسْمُهَا مُسِرٌّ وَمَا أَمَّهَا مَحْمُولُهُ.

[تَكُونُ]: Bir râvi (تَكُونُ fiilini) nâkıs olarak rivâyet etmiştir. Onun rivâyet ettiği üzere "تَكُونُ" fiilinin ismi müstetirdir. Haberi ise akabinde gelendir.³²⁰

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyette geçen "تَكُونُ" fiilinin hem nâkıs hem de tâm olarak rivâyet edildiğini belirtmiştir. Nâkıs olduğu sırada ismi müstetir haberi ise onu takip eden "تِجَارَةً" kelimesidir diye belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, bunu ifâde ederken de noktalı harflerden oluşan şu kelimeler yerine: وَرَوَى رَاوٍ نَاقِصَةً وَعَلَى هَذَا اسْمُهَا مُسْتَتِرٌ وَخَبَرُهَا مَا جَاءَ بَعْدَهَا noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden kelimeleri kullanmıştır.

2.2.6. Recâ Fiillerinin Haberi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken recâ fiillerinin haberi ile ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

³¹⁹ el-Bakara 2/282.

³²⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/130.

﴿قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا﴾

"...o, "Üzerinize savaş farz kılındığında savaşmayacağınızdan korkarım" cevabını verdi." ³²¹ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

أَلَّا تُقَاتِلُوا: مَحْمُولٌ عَلَى اسْمِ "عَسَى".

[أَلَّا تُقَاتِلُوا] cümlesi, [عَسَى] fiilinin ismine mahmûl/haberdir. ³²²

Mahmûd Hamza Efendi, burada "أَلَّا تُقَاتِلُوا" cümlesinin reca fiili olan "عَسَى" fiilinin ismine haber olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan şu kelimeler yerine: "عَسَى" فِي مَحَلِّ النَّصْبِ خَبَرٌ "عَسَى" mühmel/noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

2.3. Mecerûrât

"Cer hâlindeki isimler: Bunlar harfle mecrûr olan, muzâfun ileyh, mecrûr olanın sıfatı, mecrûrun tevkîdi, mecrûra atfedilen, mecrûrdan bedel olan, mücâveretle mecrûr olan, tevehhümle mecrûr olandır." ³²³ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken mecrûr m'âmûller hakkında birçok değerlendirmede bulunmuştur.

2.3.1. Harf-i Cer ile Mecerûr Olan

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken harf-i cer ile mecrûr m'âmûl hakkında birtakım değerlendirmede bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ...﴾

³²¹ el-Bakara 2/245.

³²² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/113.

³²³ Yürter, *Abdülkerîm el-Muderris*, 214.

“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler...”³²⁴ âyetini Nahiv açısından tahlil ederken şu açıklamada bulunmuştur:

غَيْرِ إِخْرَاجٍ: حَالُ مَعْمُولِ اللَّامِ.

[غَيْرِ إِخْرَاجٍ] lâ'm'ın m‘amûlünden hâldir.³²⁵

Mahmûd Hamza Efendi, "غَيْرِ إِخْرَاجٍ" kelimesin lâ'm harfinin m‘amûlü/mecrûrû "أَزْوَاجٍ" kelimesinden hâl olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, burada lâ'm harfinin sıfatı olan "الْجَارَةِ" kelimesini zikretmeyip sadece mevsûfün zikriyle yetinmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren مَجْرُورِ اللَّامِ ifâdesi yerine, noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.³²⁶

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَأَذْكُرُهُ كَمَا هَدَيْتُكُمْ...﴾

“... O’nu, size gösterdiği şekilde zikredin;”³²⁷ âyetini Nahiv açısından tahlil ederken şu beyânda bulunmuştur:

كَمَا : "مَا" لِلْمَصْدَرِ وَعَامِلُهُ أَذَى مَوْدَى اللَّامِ الْمُعْلَلِ.

[كَمَا]: "مَا" masdar içindir. ‘Âmili ise t‘alil ifâde eden "لَامٌ" anlamındadır.³²⁸

Mahmûd Hamza Efendi, "مَا" kelimesinin masdariyye olduğunu belirtmiştir.

Mâb‘adini masdar kipine çeviren "مَا" cerr harfi "كَافٌ" ile mahallen mecrûr olmuştur.

³²⁴ el-Bakara 2/240.

³²⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/110.

³²⁶ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/128.

³²⁷ el-Bakara 2/198.

³²⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/91.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: مَا لِلْمَصْدَرِ وَالْمَصْدَرُ

النَّمُوْلُ بِحُرُوفٍ بِالْكَافِ noktasız harflerden kelimeleri kullanmıştır.

2.3.2. İzâfetle Mecerûr Olan/Muzâfun İleyh

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken izâfetle mecerûr olan m‘amûl ile ilgili birtakım değerlendirmede bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ﴾

“Asıl erdemli kişi Allâh’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere îmân eden;...”³²⁹ âyetini tefsîr ederken şu açıklamada bulunmuştur:

الْبِرُّ: الْمَرَادُ أَهْلُهُ.

[الْبِرُّ] kelimesinden kastedilen iyilik sahibidir.³³⁰

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla muzâf olan "أَهْلٌ" kelimesinin mahzûf olduğuna, "الْبِرُّ" kelimesinin de aslında muzâfun ileyh olduğuna ve muzâfın hazfedilip yerine muzâfun ileyh geçtiğine işâret etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan وَخُذِفَ الْمُضَافُ وَأُفِيمَ الْمُضَافُ إِلَيْهِ

كَلِمَاتٍ كَلِمَاتٍ yerine, muzâf olan ve noktasız harflerden oluşan "أَهْلٌ" kelimesini takdîr etmiştir.³³¹

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

³²⁹ el-Bakara 2/177.

³³⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/80, 86.

³³¹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/104.

﴿يُحَادِّثُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

“Akıllarınca Allâh’ı ve îmân edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; hâlbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar.”³³² âyetini tefsîr ederken şu açıklamada bulunmuştur:

يُحَادِّثُونَ اللَّهَ: رَسُولَ اللَّهِ.

[يُحَادِّثُونَ اللَّهَ] Allâh’ın Resûlünü aldatmaya çalışıyorlar.³³³

Mahmûd Hamza Efendi, bir önceki âyette olduğu gibi bu âyette de muzâfın mahzûf olduğuna işâret etmiştir.³³⁴

2.4. Tevâbi‘

Tâbi‘ kelimesinin çoğulu olan tevâbi‘, ‘irâb yönünden, kendinden öncekine uyan sözcüklere denir ve sıfat, bedel, ‘atf-ı nesâk, te’kîd ve ‘atf-ı beyân olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır.³³⁵ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken tevâbi‘in bedel, ‘atf-ı nesâk ve te’kîd kısımlarıyla ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur.

2.4.1. Te’kîd

Te’kîd, önündeki ögeye i’râb bakımından uyar, lâfız veya mânaca pekiştirir; onun hakikati üzere bulunduğunu vurgulayıp muhâtabın zihnine yerleştirir ve hakikati dışındaki anlayışları önler.

Te’kîd, lâfzî ve mânevî olmak üzere ikiye ayrılır. Lâfzın kendisinin veya eş anlamlısının tekrar edilmesi sûretiyle yapılan te’kîd lafzî te’kîd, نَفْسٌ، عَيْنٌ، كَيْلًا، كَيْلًا، كُلٌّ، جَمِيعٌ، kelimelerle yapılmış te’kîd ise mânevî te’kîddir.³³⁶ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken te’kîd kısımlarıyla ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur:

³³² el-Bakara 2/9.

³³³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/22.

³³⁴ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/29.

³³⁵ Uzun, “Tâbi‘”, 124; Yürter, *Abdülkerîm el-Muderris*, 227.

³³⁶ Mustafa el-Galâyînî, *Câmi’u’d-durûsi’l-‘Arabiyye* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2007), 176.

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النََّاظِرِينَ﴾

“Bizim için rabbine dua et de renginin nasıl olacağını bize açıklasın” dediler. Mûsâ, “O buyuruyor ki: Rengi parlak sarı, bakanların içini açan bir inek olacak” dedi.”³³⁷ âyetinde geçen " فَاقِعٌ " kelimesini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

فَاقِعٌ: مُؤَكَّدٌ لِلْمَوْسُومِ كَمَا أُكِّدَ "أَسْوَدُ حَالِكٌ".

[فَاقِعٌ] kelimesi, "أَسْوَدُ حَالِكٌ" (simsiyah)³³⁸ örneğinde olduğu gibi mevsûma te'kîddir.³³⁹

Mahmûd Hamza Efendi, " فَاقِعٌ " kelimesi, mevsûmü te'kîd ettiğini belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, mevsûm kelimesi ile " صَفْرَاءُ " kelimesini kasdetmiştir. Mahmûd

Hamza Efendi, "أَسْوَدُ حَالِكٌ" örneğini zikrederek konunun anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Yani nasıl ki " حَالِكٌ " kelimesi, "أَسْوَدُ" kelimesini te'kîd etmiştir. " فَاقِعٌ " kelimesi de " صَفْرَاءُ " kelimesini te'kîd etmiştir.³⁴⁰

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harf içeren تَأْكِيدٌ kelimesi yerine, mühmel harflerden oluşan مُؤَكَّدٌ kelimesini kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

³³⁷ el-Bakara 2/69.

³³⁸ İbn Manzûr , “Haleke”, 10/415.

³³⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/41.

³⁴⁰ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/53.

““Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin” cevabını verdiler.³⁴¹ âyetinde geçen "إِنَّكَ أَنْتَ" cümlesini Nahiv açısından tahlil ederken şu beyânda bulunmuştur:

إِنَّكَ أَنْتَ : مُؤَكَّدٌ لِاسْمِ الْمُؤَكَّدِ.

[إِنَّكَ أَنْتَ] te’kîd edicinin ismine te’kîdtdir.³⁴²

Mahmûd Hamza Efendi, burada merfû‘, munfasıl, muhâtab zamîri olan "أَنْتَ" kelimesinin te’kîd edâtı olan "إِنَّ" kelimesinin ismini; yani mansûb, muttasıl, muhâtab zamîri(كَ)ni te’kîd ettiğini belirtmiştir. Burada "أَنْتَ" zamîri, nasb konumunda "كَ" zamîrini te’kîd etmiştir. Aksi takdirde i‘râb açısından aralarında uyum gerçekleşmiş olmaz.³⁴³

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine: "أَنْتَ" تَأْكِيدٌ لِاسْمِ "إِنَّ", noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

2.4.2. Bedel

Bedel: Kendisiyle metbû‘u arasında bir vâsita bulunmaksızın hükmü kastedilen tabidir.³⁴⁴ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken, bedel kısımlarından bedelü'l-ba‘z ve bedelü'l-iştimâli zikretmiştir.³⁴⁵

2.4.2.1. Bedelü'l-Ba‘z mine'l-Küll

Mübdelün minhin gerçek bir parçası olan bedele bedelü'l-ba‘z mine'l-küll denir.³⁴⁶ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken bedelü'l-ba‘z mine'l-küll ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

³⁴¹ el-Bakara 2/32.

³⁴² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/30, ayrıca bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'-esrâr*, 1/31, 38, 46, 106.

³⁴³ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/40.

³⁴⁴ Uzun, “Bedel”, 14.

³⁴⁵ el-Galâîyînî, *Câmi‘u’d-durûsi‘l-‘Arabiyye*, 3/178.

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾

"İbrâhim, "Rabbim! Burayı güvenli bir şehir yap, halkından Allâh'a ve âhiret gününe inananları da çeşitli ürünlerle rızıklandır" diye dua etmişti..."³⁴⁷ âyetinde geçen ismi mevsûl [مَنْ] kelimesini Nahiv açısından tahlil ederken şu beyânda bulunmuştur:

مَنْ: عَامِلُهُ عَامِلٌ "أَهْلُهُ"، وَالْأَهْلُ الْكُلُّ.

[مَنْ] kelimesinin 'âmili, [أَهْلُهُ] kelimesinin 'âmilidir. "أَهْلٌ" kelimesi ise külldür.³⁴⁸

Mahmûd Hamza Efendi, ism-i mevsûl olan "مَنْ" kelimesinin, "وَارْزُقْ" fiiline mef'ûl olan "أَهْلُهُ" kelimesine bedel olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, "وَالْأَهْلُ الْكُلُّ" ifâdesini kullanarak buradaki bedelin bedelü'l-ba'z mine'l-küll olduğuna işâret etmiştir. Zîrâ mübdelün minhü olan "أَهْلٌ" kelimesi bütün halkı kapsar. İsm-i mevsûl olan "مَنْ" kelimesi ise sadece îmân edenleri kapsar.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine: "أَهْلٌ" مَنْ: بَدَلُ الْبَعْضِ مِنْ "أَهْلٌ" noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

³⁴⁶ Câmi 'u'd-durûsi'l-'Arabîyye, 3/179.

³⁴⁷ el-Bakara 2/126.

³⁴⁸ Mahmûd Hamza Efendi, Dürri'l-esrâr, 1/61.

"Eğer Allâh'ın, insanların bir kısmı ile diğer kısmını engellemesi olmasaydı yeryüzünde düzen bozulurdu. Fakat Allâh'ın âlemler için büyük lütufları vardır.." ³⁴⁹ âyetinde geçen "بَعْضُهُمْ" kelimesini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

بَعْضُهُمْ: مَعْمُولٌ عَلَى اصْطِلَاحِ الْعَامِلِ الْمُكَرَّرِ.

[بَعْضُهُمْ] kelimesi, mükerrer 'âmilin ıstılâhı/kullanımı üzere ma'mûldür. ³⁵⁰

Mahmûd Hamza Efendi, mezkûr ifâdeyle, "بَعْضُهُمْ" kelimesinin "النَّاسَ" kelimesine bedelü'l-ba'z mine'l-küll olduğuna işâret etmiştir. Ancak Mahmûd Hamza Efendi, bunu dolaylı bir şekilde belirtmiştir. Zîrâ 'âmilin tekrarı, bedel konusunda söz konusudur. Âyette mükerrer 'âmil, masdar olan "دَفْعُ" kelimesidir. Burada masdar fâ'iline izâfe olup mef'ûlü ve aynı zamanda mübdelün minh olan "النَّاسَ" kelimesi sonra gelmiştir. Böylece "النَّاسَ" kelimesine bedel olan "بَعْضُهُمْ" kelimesi, aynı zamanda masdara m'amûl olmuştur. Böylece بعضهم kelimesi, bütün insanları kapsayan النَّاسَ kelimesine bedelü'l-ba'z mine'l-küll olmuştur. ³⁵¹

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine: بَعْضُهُمْ: بَدَلُ الْبَعْضِ مِنْ "النَّاسَ" noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden kelimeleri kullanmıştır.

2.4.2.2. Bedelü'l-İştimâl

Bedelü'l-iştimâl: Bir parçası, olmamak şartıyla metbû'ü ile ilgisi olan geçici ve ânî bir durum veya niteliği belirten tâbi'dir. ³⁵² Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken bedelü'l-iştimâl ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

³⁴⁹ el-Bakara 2/251.

³⁵⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/110, ayrıca bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/118.

³⁵¹ el-Bakara 2/258.

³⁵² Uzun, "Bedelü'l-iştimâl", 14; *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabîyye*, 3/179.

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرْوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾

“... Keşke zalimler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allâh’a ait olduğunu ve Allâh’ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı!”³⁵³,

﴿إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ﴾

“İşte o zaman, izlenenler, kendilerini izleyenlerden hızla uzaklaşmışlardır; artık azabı görmüşler, aralarındaki bağlar kopmuştur.”³⁵⁴ âyetlerini Nahiv açısından incelerken ikinci âyette geçen "إِذْ" hakkında şu beyânda bulunmuştur:

إِذْ: عَلَى وَهْمِ الْعَامِلِ الْمُكَرَّرِ وَهُوَ مَا أَمَّ "لَوْ".

[إِذْ] mükerrer ‘âmilin vehmi üzeredir. O ‘âmil de [لَوْ] kelimesinden sonra gelendir.³⁵⁵

Mahmûd Hamza Efendi, yaptığı bu açıklamayla şunu kasetmiştir: İkinci âyette zikredilen "إِذْ" kelimesi, "لَوْ" kelimesinden sonra gelen ‘âmil(يَرَى)e zarf olmuştur. Zîrâ ikinci âyette zikredilen "إِذْ" kelimesi, bir önceki âyette zikredilen "إِذْ" kelimesine bedelü'l-iştimâldir. Bedel konusunda ‘amilin tekerürü söz konusu olduğu için burada da ‘amil (يَرَى) tekerrür etmiştir.³⁵⁶

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine: إِذْ: بَدَلُ الْإِشْتِمَالِ

إِذْ: بَدَلُ الْإِشْتِمَالِ noktasız harf içeren kelimeleri kullanmıştır.

³⁵³ el-Bakara 2/165.

³⁵⁴ el-Bakara 2/166.

³⁵⁵ . Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/75.

³⁵⁶ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*,1/92.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ ...﴾

"Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar..."³⁵⁷ âyetinde geçen "قِتَالٍ فِيهِ"

kelimesini Nahiv açısından tahlil ederken şu açıklamada bulunmuştur:

قِتَالٍ فِيهِ: مَعْمُولٌ عَلَى اصْطِلَاحِ الْعَامِلِ الْمُكَرَّرِ.

[قِتَالٍ فِيهِ] mükerrer ‘âmilin ıstılahı üzere ma‘mûldür.³⁵⁸

Mahmûd Hamza Efendi, "قِتَالٍ فِيهِ" kelimesinin tekrarlanan ‘âmilin kullanımı üzere m‘amûl olduğunu belirtmiştir. Zîrâ "قِتَالٍ فِيهِ" kelimesi, "الشَّهْرِ الْحَرَامِ" kelimesinden bedelu’l-iştimâldir.³⁵⁹ Dolayısıyla bedel olan "قِتَالٍ فِيهِ" kelimesi aynı zamanda cer harfî olan "عَنْ" kelimesinin de mecrûr m‘amûlûdür. Buradaki bedelden kasıt bedelu’l-iştimâldir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine : قِتَالٍ فِيهِ: بَدَلُ الْإِشْتِمَالِ

نَ مِنْ الشَّهْرِ الْحَرَامِ noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

2.4.3. ‘Atf-ı Nesak

‘Atıf kelimesi, sözlükte bir şeyi terkettikten sonra o şeye tekrar dönüş yapmaktır. İstılahta ise ‘atf-ı nesak ve ‘atf-ı beyân olmak üzere iki anlama gelmektedir. ‘Atfı nesak: ‘Atıf harflerinden biriyle metbû‘una tâbî‘ olan kelimedir.³⁶⁰ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken tevâbî‘lerden ‘atf-ı nesak ile ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur.

³⁵⁷ el-Bakara 2/217.

³⁵⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/98.

³⁵⁹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/116.

³⁶⁰ İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ ve belli’s-şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamîd (Dimeşk: Mektebetu Dâri’l-Fecr,2017), 439, 444.

2.4.3.1. 'Atıf harfi "واو"

'Atıf harflerinden biri olan "واو" harfi, tertîb olmaksızın mutlak cem' içindir.³⁶¹

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken 'atıf harflerinden biri olan "واو" ile ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur.

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ﴾

"Her kim Allâh'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman ise bilsin ki Allâh da inkârcıların düşmanıdır."³⁶² âyetini Nahiv açısından tahlîl ederken şu beyânda bulunmuştur:

وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ: رَدَّهُمَا الْوَاوُ إِلَى الْأَمَامِ، رَدُّ الْوَاحِدِ إِلَى أَصْلِهِ الْعَامِّ كَمَا هُوَ مَعْلُومٌ .

[وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ] 'atıf harfi "واو" onların her ikisini mâ kabline 'atfetmiştir. Bilindiği üzere bu 'atıf , 'atfu'l-hâss 'ale'l-'âmm kabîlindendir.³⁶³

Mahmûd Hamza Efendi, "واو" harfinin, "وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ" ma'tûflarını, m'atûfun 'aleyh olan "وَمَلَائِكَتِهِ" üzerine 'atfettiğini belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, buradaki 'atfin 'atfu'l-hâss 'ale'l-'âmm kabîlinden olduğunu belirtmiştir. Çünkü ma'tûfun 'aleyh olan "وَمَلَائِكَتِهِ" âmm/genel bir ifâdedir. "وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ" ma'tûflarını da kapsamına almaktadır. Dolayısıyla burada hâss/özel olan "وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ" ma'tûfları, 'âmm/genel olan "وَمَلَائِكَتِهِ" üzerine 'atfedilmiştir. Böyle bir 'atıfla, ma'tûfların konumuna, şerefine dikkat çekilmiştir.³⁶⁴

³⁶¹ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamîd, 444.

³⁶² el-Bakara 2/98.

³⁶³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/51.

³⁶⁴ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/64.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: عَطَفَهُمَا الْوَاوُ عَلَى مَا noktasız harflerden oluşan ve aynı anlamı ifade eden kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ

وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

"Sadakaları açık olarak verirsiniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınıza kefarete olur. Allâh yaptıklarınızdan haberdardır."³⁶⁵ âyetinde geçen "وَيُكَفِّرُ" kelimesinin başında bulunan 'atıf harfi "وَ" ve ma'tûfu olan "يُكَفِّرُ" ilgili şu açıklamada bulunmuştur:

وَيُكَفِّرُ: رَدَّهُ الْوَاوُ عَلَى مَحَلِّ "هُوَ", أَوِ الْوَاوُ وَآوُ أَوَّلِ الْكَلَامِ، أَوِ الْوَاوُ وَآوُ الرَّدِّ عَلَى كَلَامٍ مَرَّ حُكْمُهُ.

'Atıf harfi "وَ" , "يُكَفِّرُ" fiilini, "هُوَ" zamîrinin mahalline 'atfetmiştir. Yahut "وَ" harfi, vâv-ı isti'nâfiyedir. Ya da "وَ" harfi, hükmü geçmiş kelâma 'atfetmek üzere 'atıf harfidir.³⁶⁶

Mahmûd Hamza Efendi, "يُكَفِّرُ" kelimesindeki "وَ" harfini üç açıdan değerlendirmiştir. Buna bağlı olarak ma'tûfün konumu da değişmiştir:

1. "وَ" harfi, "يُكَفِّرُ" fiilini "هُوَ" ve "خَيْرٌ لَكُمْ" ifâdelerinden oluşan isim cümlesinin mahalline 'atfetmiştir. Şartın cevabı olması hasebiyle burada isim cümlesinin mahalli cezimidir. Böylece "يُكَفِّرُ" cezimli olarak okunmuştur.³⁶⁷

³⁶⁵ el-Bakara 2/271.

³⁶⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/125.

2. "وَ" harfi, "يَكْفُرُ" fiilini, hükmü geçen kelâm üzerine atfetmiştir. Yani şart ve cevabın mecmû'una atfetmiştir. Bu durumda "يَكْفُرُ" fiili merfû' okunmuştur.³⁶⁸

3. "وَ" harfi, vâv-ı isti'nâfiyedir. Bu durumda "يَكْفُرُ" ref' ile okunmuştur ve bu durumda cümle, isti'nâfi bir cümledir.³⁶⁹

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâdeler yerine: عَطَفَهُ الْوَاوُ عَلَى مَحَلِّ جَوَابِ الشَّرْطِ، أَوِ الْوَاوُ اسْتِنَافِيَّةٌ، أَوِ الْوَاوُ لِلْعَطْفِ عَلَى مَجْمُوعِ الشَّرْطِ وَالْجَوَابِ noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2.4.3.2. 'Atıf harfi "فاء"

'Atıf harflerinden birisi de fâ(فاء)dır. Teşrîk/ortaklık, tertîb, ta'kîb ve sebep olmak üzere üç anlama gelmektedir.³⁷⁰ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken 'atıf harflerinden biri olan "فاء" ile ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi

﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ

يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

“Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allâh’a aittir. İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allâh sizi ondan hesaba çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder; Allâh her şeye kâdirdir.”³⁷¹ âyetinde geçen "فَيَغْفِرُ" ve "وَيُعَذِّبُ" fiillerini Nahiv açısından tahlil ederken şu beyânda bulunmuştur:

³⁶⁷ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/144.

³⁶⁸ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/144.

³⁶⁹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/144.

³⁷⁰ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli 'ş-şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamîd, 445.

³⁷¹ el-Bakara 2/284.

فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ: كِلَاهُمَا مَرْدُودٌ عَلَى مَا أَدَّى مُؤَدَّي مُعَلِّمُكُمُوهُ، أَوْ كِلَاهُمَا مَسْمُوكٌ عَلَى طَرَحٍ وَحَاصِلُهُمَا مَحْمُولُهُ.

[فَيَغْفِرُ، وَيُعَذِّبُ] kelimelerinin her ikisi, "مُعَلِّمُكُمُوهُ" (onu size bildirecek) anlamını ifâde eden kelimeye ma'tûftur. Yahut onların her ikisi mahzûf bir kelimeye binâen merfû'dur. Böylece her ikisinin toplamı ona mahmûldur.³⁷²

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "فَيَغْفِرُ" ve "وَيُعَذِّبُ" fiillerinin i'râbını iki şekilde yapmıştır:

1. "فَيَغْفِرُ" ve "وَيُعَذِّبُ" fiilleri, şartın cevabında meczûm olan "يُحَاسِبُكُمْ" fiiline 'atfedilmiştir. Bu durumda "فَيَغْفِرُ" ve "وَيُعَذِّبُ" fiilleri meczûm okunarak "يُحَاسِبُكُمْ" üzerine 'atfedilmişlerdir.³⁷³

2. "فَيَغْفِرُ" ve "وَيُعَذِّبُ" fiilleri mahzûf bir isme haber olmak üzere merfû' okunmuşlardır. Bu durumda "فاء" isti'nâfiyyedir. Dolayısıyla 'atıf söz konusu değildir.³⁷⁴

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: كِلَاهُمَا مَعْطُوفَانِ عَلَى نُكْتَايِهِمَا "يُحَاسِبُكُمْ", أَوْ كِلَاهُمَا مَرْفُوعَانِ عَلَى أَنَّهُمَا خَبَرَانِ لِمَحذُوفٍ kullanmıştır.

2.4.3.3. 'Atıf harfi Ev "أَوْ"

'Atıf harflerinden biri de "أَوْ" harfidir. Talebî cümleden sonra gelirse iki şeyden biri veya birçok şeyden birini tercih etmek veya ibâha/serbestlik içindir. Haberî cümleden sora

³⁷² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/130-131.

³⁷³ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/151.

³⁷⁴ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/151.

gelirse şek veya teşkîk içindir.³⁷⁵ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken ‘atıf harflerinden biri olan "اَوْ" ile ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

“Onlar, “Yahudi veya hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız” dediler. Sen de şöyle de: “Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim’in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi.”³⁷⁶ âyetinde geçen "اَوْ" ‘atıf harfini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

اَوْ نَصَارَى: "اَوْ", كَيْمَا.

[اَوْ نَصَارَى] buradaki "اَوْ" ‘atıf harfi, "إِمَّا" gibidir.³⁷⁷

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "اَوْ" ‘atıf harfinin "إِمَّا" anlamında olduğunu belirtmiştir. Yani burada "اَوْ" cem‘ için değil tafsîl içindir. Çünkü her iki grubun müntesipleri bağlı olduğu grubun Cennet’e gireceği iddiasındaydı. Dolayısıyla burada cem‘ söz konusu değildir.³⁷⁸

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâde yerine: اَوْ لِلتَّفْصِيلِ لَا لِلْجَمْعِ noktasız harf içeren ve aynı anlamı ifâde eden mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿فَإِذَا قُضِيَتْ مَنَاسِكُكُمْ فَادْكُرُوا اللَّهَ كَدِكْرِكُمْ أَبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾

³⁷⁵ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamîd, 447.

³⁷⁶ el-Bakara 2/135.

³⁷⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/64.

³⁷⁸ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/78.

“Hacca mahsus ibadetlerinizi bitirdiğinizde de, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha canlı bir şekilde Allâh'ı anın.”³⁷⁹ âyetinde geçen "أَشَدَّ" kelimesini Nahiv açısından tahlil ederken şu beyânda bulunmuştur:

أَوْ أَشَدَّ...أَوْ مَرْدُودٌ رَدَّهُ "أَوْ" إِلَى مَعْمُولِ الْمَصْدَرِ أَوْ عَلَى مَصْدَرِ الْأَوَّلِ وَخَلُّهُ كَمَحَلِّهِ...

Yahut [أَشَدَّ] kelimesi masdarın m‘amûlüne ‘atfedilmiştir. Ya da birinci masdara ‘atfedilmiştir. Bu durumda [أَشَدَّ] nin i‘rabtaki konumu birinci masdarın konumu gibidir.³⁸⁰

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "أَشَدَّ" kelimesini ‘atıf bağlamında iki açıdan incelemiştir:

1. ‘Atıf harfi "أَوْ", "أَشَدَّ" kelimesini masdar (كَذَرِي)ın ma‘mûlû (أَبَاءُكُمْ)ne atfetmiştir. Bu durumda "أَشَدَّ" kelimesi mansûb okunmuştur.

2. ‘Atıf harfi "أَوْ", "أَشَدَّ" kelimesini âyette geçen masdar (كَذَرِي)ın kendisine ‘atfetmiştir. Bu durumda "أَشَدَّ" kelimesi mecrûr okunmuştur.³⁸¹

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan şu kelimeler yerine: أَوْ مَعْطُوفٌ عَطَفَهُ أَوْ عَلَى مَعْمُولِ الْمَصْدَرِ، أَوْ بِجَزْوٍ مَعْطُوفٌ عَلَى "الذِّكْرِ" noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2.4.3. 4. ‘Atıf harfi Em "أَمْ"

‘Atıf harflerinden biri de "أَمْ" dir. "أَمْ" (hükümde) eşit olan iki şeyden birisine dâhil olan hemzeden sonra ta‘yîn içindir. Bu "أَمْ" ‘atıf harfine, mu‘âdile veya muttasıla da denir.³⁸²

³⁷⁹ el-Bakara 2/200.

³⁸⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/92.

³⁸¹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/110.

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken ‘atıf harflerinden biri olan "أم" ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ اتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى

اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

“Sayılı birkaç gün dışında bize ateş dokunmayacak” dediler. De ki: “(Bu hususta) Allâh’tan söz mü aldınız; -böyleyse Allâh sözünden dönmeyecektir- yoksa Allâh hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”³⁸³ âyetini Nahiv açısından tahlil ederken şu açıklamada bulunmuştur:

أَمْ تَقُولُونَ: أَمْ مُعَادِلٌ لِأَدَاءِ السُّؤَالِ أَوْ حَاسِمٌ لِّلْكَلامِ الْمَارِّ.

[أَمْ تَقُولُونَ], "أم" süâli edâ etmek için mu‘âdildir. Yahut geçmiş kelâmı kesmek içindir.³⁸⁴

Mahmûd Hamza Efendi, burada geçen "أم" ‘atıf harfini, iki şekilde yorumlamıştır:

1. "أم تَقُولُونَ" buradaki "أم", اتَّخَذْتُمْ fiilinin başında bulunan istifhâm hemzesinden sonra gelen mu‘âdile/muttasıladır. Yukarıda verilen tercüme bu anlama göre verilmiştir. Dolayısıyla "أم" edâtının öncesi ile sonrası arasında bir bağlantı amaçlanmıştır.

2. Ya da buradaki "أم" munkatı‘adır. "بَلْ أ تَقُولُونَ..." (hayır, bilakis bunu mu diyorlar) anlamındadır. Dolayısıyla "أم" edâtının öncesi ile sonrası arasında bir bağlantı amaçlanmaz.

Ve zayıf olandan kuvvetli olana bir geçiş amaçlanmıştır.³⁸⁵

³⁸² İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamîd, 448- 449.

³⁸³ el-Bakara 2/80.

³⁸⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/45.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: **أَمْ مُتَّصِلَةٌ أَوْ مُنْقَطِعَةٌ** notalı harflerden oluşan mezkûr kelimeler kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالْهَ ابَائِكَ
إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

“Yoksa Ya ‘kûb son nefesini verirken siz orada mıydınız? O sırada Ya ‘kûb oğullarına, “Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?” demiş; onlar da “Senin, ataların İbrâhim, İsmâil ve İshak’ın ilâhı olan tek Tanrı’ya kulluk edeceğiz; biz sadece O’na teslim olduk” demişlerdi.”³⁸⁶ âyetinde geçen "أَمْ" hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur:

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ: أَمْ لَدَى صَدْرِ السُّؤَالِ أَدَى مُؤَدَّى "مَا"، أَوْ "لَمْ".

"لَمْ" veya "مَا" soru cümlesinin başında (nefiy anlamını ifâde eden) "أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ" anlamını ifâde etmiştir.³⁸⁷

Mahmûd Hamza Efendi, yaptığı açıklamayla âyetin başında geçen "أَمْ" edâtının munkatı’a olduğuna işâret etmiştir. Zîrâ nefiy ve inkâr anlamını ifâde eden "مَا" veya "لَمْ" anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla “siz orada mıydınız?” cümlesi, ‘siz orada değildiniz’ anlamındadır.³⁸⁸

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: **أَمْ مُنْقَطِعَةٌ بِمَعْنَى "مَا" أَوْ**

"لَمْ" noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

³⁸⁵ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/57, 58.

³⁸⁶ el-Bakara 2/133.

³⁸⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/64.

³⁸⁸ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/78.

2.5. Nahivle İlgili Diğer Konular

2.5.1. Zamîrler

Mütekellim, muhâtab ve gâib (isme) delâlet eden m'arife isimlere zamîr denir.³⁸⁹ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından incelerken zamîrlerin birçok çeşidine değinmiştir:

2.5.1.1. Muttasıl/Bitişik Zamîrler

Kendi başına kullanılamayan zamîrlere muttasıl zamîr denir.³⁹⁰

1. Merfû‘ muttasıl zamîrler

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken merfû‘ muttasıl zamîrlerin merci‘lerini belirtmiş ve birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâyâ eresiniz.”³⁹¹ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ: حَالٌ وَآوِ الْأَمْرِ الْمَارِّ.

[لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ] cümlesi, geçen(mezkûr) emir vâv’ından hâldir.³⁹²

Mahmûd Hamza Efendi, "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" cümlesinin, emir fiili(اعْبُدُوا)nin fâ‘ili olan zamir-i merfû‘ muttasıldan hâl olduğunu belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, bunu ifâde ederken de noktalı harflerden oluşan olan **وَالْجُمْلَةُ** **حَالٌ عَنِ الْفَاعِلِ** kelimeleri yerine noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

³⁸⁹ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamid, 161.

³⁹⁰ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamid, 163.

³⁹¹ el-Bakara 2/21.

³⁹² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/25.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِغُسْطِهِمْ إِلَىٰ بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ

لِيَحْجُوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

“Onlar inananlarla karşılaştıklarında “İman ettik” derler. Birbirleriyle baş başa kaldıklarında ise, “Allâh’ın size açtıklarını (Tevrat’taki bilgileri) rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz!” derler.”³⁹³ âyetinde geçen "لَقُوا" ve "قَالُوا" fiillerinde geçen cem’i vav’larının merci’lerini belirtirken şu açıklamada bulunmuştur:

1. وَإِذَا لَقُوا: الْمُرَادُ مُسْلِمُوا الْهُودِ (Burada Müslüman Yahûdiler kastedilmiştir).
2. قَالُوا: رُؤَسَائُهُمْ وَعُلَمَائُهُمْ (Onların başkanları ve ‘âlimleri).

Mahmûd Hamza Efendi, her iki fiilden sonra yapılan açıklamayla, merfû‘ muttasıl zamîrlerin merci’lerini belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, burada ‘bu zamîrler şu kelimelere raci’dır’ diye bir açıklamaya başvurmamış, doğrudan merci’lerini zikretmiştir.³⁹⁴

Mahmûd Hamza Efendi, her iki fiilde de noktalı harf içeren ...إِلَىٰ... kelimeler yerine noktasız harflerden oluşan zamîrlerin merci’lerini zikretmiştir.

2. Mansûb muttasıl zamîrler

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken mansûb muttasıl zamîrlerin merci’lerini belirtmiş ve birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَأَنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ﴾

³⁹³ el-Bakara 2/76.

³⁹⁴ Geçit, Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr, 1/56.

“Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler bunun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler.”³⁹⁵ âyetini Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

أَنَّهُ الْحَقُّ: أَهَاءُ عَائِدٌ إِلَى مُحْصَلِ الْأَمْرِ الْعَامِّ وَهُوَ "وَلَوْ".

[أَنَّهُ الْحَقُّ] zamîr, ‘âmm olan emir fiili(وَلَوْ)nin masdarına râci‘dir.³⁹⁶

Mahmûd Hamza Efendi, "أَنَّهُ"daki mansûb muttasıl zamîrin, emir fiili(وَلَوْ)nin masdar(التَّوَلَّى)ına râci‘ olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bunu ifâde ederken de noktalı harf içeren kelimler yerine: وَالضَّمِيرُ عَائِدٌ إِلَى مَصْدَرِ الْأَمْرِ/التَّوَلَّى noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...قَالُوا اتَّخَذْتُنَّهِمْ إِمَامًا فَرِحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِیَحْأُجُّوْكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

“... “Allâh’ın size açtıklarını (Tevrat’taki bilgileri) rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz!” derler.”³⁹⁷

âyetinde zikredilen "اتَّخَذْتُنَّهِمْ" mansûb muttasıl zamîrinin merci‘ini belirtirken şu açıklamada bulunmuştur:

اتَّخَذْتُنَّهِمْ: أَهَاءُ لِأَهْلِ الْإِسْلَامِ.

[اتَّخَذْتُنَّهِمْ] buradaki zamîr, Müslüman’lara râci‘dir.³⁹⁸

³⁹⁵ el-Bakara 2/144.

³⁹⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/68.

³⁹⁷ el-Bakara 2/76.

³⁹⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/43.

Mahmûd Hamza Efendi, bu âyette de mansûb muttasıl zamîrin merci'ini belirtmiştir. Mef'ûl konumunda olan "هُمْ" zamîrinin Müslüman'lara râci' olduğunu belirtmiş ve çoğul olan bu zamîri, müfrediyle (الهاء) ifâde etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren وَالضَّمِيرُ عَائِدٌ إِلَى أَهْلِ الْإِسْلَام kelimeleri yerine noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

3. Mecnûr muttasıl zamîrler

Mahmûd Hamza Efendi, mecnûr muttasıl zamîrlerin geçtiği âyetleri tefsîr ederken bu zamîrlerin merci'lerini belirterek bir takım açıklamalarda bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾

“Mûsâ'ya kırk gece için söz vermiştik. Mûsâ gittikten sonra siz, haksızlık ederek buzağıyı (tanrı) edindiniz.”³⁹⁹ âyetinde zikredilen mecnûr muttasıl zamîrin merci'ini belirtirken şu açıklamada bulunmuştur:

مِنْ بَعْدِهِ: أَهْلًا لِمُوسَى.

[مِنْ بَعْدِهِ] buradaki zamîr, Mûsâ(a.s)'ya râci'dir.⁴⁰⁰

Mahmûd Hamza Efendi, "مِنْ بَعْدِهِ" kelimesinde zikredilen mecnûr muttasıl zamîrin merci'inin "موسى" olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu değerlendirmeyi yaparken noktalı harf içeren "مُوسَى" kelimeleri yerine noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

³⁹⁹ el-Bakara 2/51.

⁴⁰⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/34.

2. Örnek:

Mahmûd Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ

تَعْلَمُونَ﴾

“Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın.”⁴⁰¹ âyette geçen "بِهَا" zamîrinin merci'ini belirtirken şu beyânda bulunmuştur:

وَتُدْلُوا بِهَا: وَالْهَاءُ لِلْأَمْوَالِ.

[وَتُدْلُوا بِهَا] daki zamîrin, أَمْوَالِ kelimesine râci'dir.⁴⁰²

Mahmûd Hamza Efendi, âyette "بِهَا" daki mecrûr muttasıl zamîrin "أَمْوَالِ" kelimesine râci' olduğunu belirtmiş ve noktalı harflerden oluşan kelimeler yerine: "الْأَمْوَالِ إِلَى" alfa ve lam harfleriyle yazılmış noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmıştır.

2.5.1.2. Munfasıl Zamîrler

Tek başına kullanılabilen zamîrlere munfasıl zamîr denir.⁴⁰³ Mahmûd Hamza Efendi, munfasıl zamîrlerin geçtiği âyetleri tefsîr ederken bu zamîrlerin merci'lerini belirtmiş ve birçok değerlendirmede bulunmuştur:

1. Merfû' munfasıl zamîrler

Mahmûd Hamza Efendi, merfû' munfasıl zamîrlerin geçtiği âyetleri tefsîr ederken bu zamîrlerin merci'lerini belirterek birtakım açıklamada bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

⁴⁰¹ el-Bakara 2/188.

⁴⁰² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/85.

⁴⁰³ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamid, 163.

﴿وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ...﴾

“...ve ondan başkasını inkâr ederler. Hâlbuki o Kur’ân, kendi ellerinde bulunan Tevrat’ı doğrulayıcı olarak gelmiş hak kitaptır...”⁴⁰⁴ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

وَهُوَ الْحَقُّ: "هُوَ" عَائِدٌ إِلَى "مَا وَرَاءَهُ".

[وَهُوَ الْحَقُّ] daki "هُوَ" zamîri, "مَا وَرَاءَهُ" lâfzına râci‘dir.⁴⁰⁵

Mahmûd Hamza Efendi, merfû‘ munfasıl zamîri "هُوَ" kelimesinin merci‘inin "مَا وَرَاءَهُ" kelimesi olduğunu belirtmiş ve noktalı harf içeren "مَا وَرَاءَهُ" kelimeleri yerine noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَالْهَكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾

“Ma‘bûdunuz tek ilâh olan Allâh’tır; O’ndan başka ilâh yoktur; O rahmândır, rahîmdir.”⁴⁰⁶ âyetinde geçen "الرَّحْمَنُ" ve "الرَّحِيمُ" kelimelerinin i‘râbını yaparken şu beyânda bulunmuştur:

الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ: ... أَوْ مَحْمُولٌ مَطْرُوحٌ هُوَ "هُوَ".

[الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ] ...ya da "الرَّحْمَنُ" ve "الرَّحِيمُ" kelimeleri, mahzûf olan "هُوَ" zamîrine mahmûldur.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ el-Bakara 2/91.

⁴⁰⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/49.

⁴⁰⁶ el-Bakara 2/163.

⁴⁰⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/73.

Mahmûd Hamza Efendi "الرَّحْمَنُ" ve "الرَّحِيمُ" kelimelerinin mahzûf mübtedâ olan merfu‘ munfasıl zamîri "هُوَ" kelimesine haber olduğunu belirtmiştir.

2.5.2. İşâret İsimleri

Hissî veya manevî bir işâret vâsıtasıyla mu‘ayyen bir şeye delâlet eden isimlere ism-i işâret denir.⁴⁰⁸ Mahmûd Hamza Efendi, işâret isimlerinin geçtiği yerlerde birçoğunu Nahiv açısından tahlîl etmiş ve birtakım açıklamalarda bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ...﴾

“...Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allâh ise izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır,”⁴⁰⁹ âyetinde geçen "أُولَئِكَ" işâret ismini incelerken şu beyânda bulunmuştur:

أُولَئِكَ: الْمَرَادُ أَهْلُ اللَّوْمِ.

[أُولَئِكَ] den kasdedilen kınanan kişilerdir.⁴¹⁰

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla ism-i işâretin dönük olduğu yeri; yani müşârun ileyh'i belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: الْمَشَارُ إِلَيْهِ أَهْلُ الشَّرِكِ noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾

⁴⁰⁸ el-Galâyînî, *Câmi‘u ‘d-durûsi ‘l-‘Arabîyye*, 1/96.

⁴⁰⁹ el-Bakara 2/221

⁴¹⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1/100.

“ O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık...”⁴¹¹ âyette zikredilen ism-i işâret(تِلْكَ)i, Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

تِلْكَ :أَوَّلُ كَلَامٍ، وَالْمَوْمَى لَهُ "الرُّسُلُ"...

[تِلْكَ] evvelü'l-kelâm/mübtedâdır. Müşârun ileyh ise "الرسل" kelimesidir.⁴¹²

Mahmûd Hamza Efendi, burada ism-i işâret(تِلْكَ)in mübtedâ ve müşârun ileyh in ise "الرُّسُلُ" kelimesi olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harf içeren الْوَمَوْمَى لَهُ kelimesi yerine noktasız harf içeren الْوَمُشَارُ إِلَيْهِ kelimesini kullanmıştır.

2.5.3. İsm-i Mevsûl

Kendisini izleyen cümle vasıtasıyla(sıla cümlesi), mu‘ayyen bir şeye delâlet eden isimlere ism-i mevsûl denir.⁴¹³ İsm-i mevsûl, üç şeye hâcet duyar: Sıla cümlesine, ism-i mevsûle râci‘ olan bir âid’e ve ‘irâbtan bir konuma.⁴¹⁴ Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen ism-i mevsûllerin birçoğunu Nahiv açısından tahlil etmiş ve birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ بِبَابِلَ هَازُوتَ

﴿...وَمَا زُوتَ...﴾

“...Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût’a indirileni öğretiyorlardı...”⁴¹⁵

⁴¹¹el-Bakara 2/253.

⁴¹²Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/115.

⁴¹³el-Galâyînî, *Câmi’u’l-durûsi’l-‘Arabîyye*, 1/98.

⁴¹⁴el-Galâyînî, *Câmi’u’l-durûsi’l-‘Arabîyye*, 1/104.

⁴¹⁵el-Bakara 2/102.

âyetinde geçen ism-i mevsûl(ما)ü Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

وَمَا أُنْزِلَ: اِسْمٌ مَوْصُولٍ رَدَّهُ الْوَاوُ عَلَى "السَّحَرِ" وَحَاصِلُ الْمُرَادِ عِلْمُهُمُ السَّحَرَ وَ عِلْمُهُمْ مَا أَلْهَمَهُ الْمَلَكَةُ.

[وَمَا أُنْزِلَ] daki "مَا" ism-i mevsûldur. "واو" harfi onu "السَّحَرِ" kelimesine ‘atfetmiştir.

Dolayısıyla burada şöyle bir anlam kastedilmiştir: Onlar(şeytanlar), insanlara hem sihri hem de meleklerin indirdiğini öğrettiler.⁴¹⁶

Mahmûd Hamza Efendi, "وَمَا أُنْزِلَ" kelimesindeki "مَا"nın ism-i mevsûl olduğunu ve "يُعَلِّمُونَ" fiilinin ikinci mef'ûlü olan "السَّحَرِ" kelimesine ‘atfedildiğini belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan şu kelimeler yerine: اِسْمٌ مَوْصُولٍ noktasız harflerden oluşan yukarıda zikredilen kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا﴾

“Yahut evlerinin çatıları çöküp üzerine duvarları yıkılarak harap olmuş, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi.”⁴¹⁷ âyette geçen ism-i mevsûlü Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

أَوْ: رَدَّ اسْمًا مَوْصُولًا عَلَى اِسْمِ مَوْصُولٍ أَوَّلِ كَلَامٍ.

‘Atıf harfi olan "أَوْ" kelimesi, ism-i mevsûlü konunun başında geçen ism-i mevsûle atfetmiştir.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/53.

⁴¹⁷ el-Bakara 2/259.

Mahmûd Hamza Efendi, burada ‘atfedilen ism-i mevsûlden "أَوْ كَالَّذِي" deki ism-i mevsûlü kasdetmiş, kelâmın başında geçen ve ma‘tûfün ‘aleyh olan ism-i mevsûlden de (أَمْ) “Rabbi hakkında İbrâhîm ile tartışan/mücâdele eden kimseye hiç bakmadın mı?!”⁴¹⁹ âyetinde geçen ism-i mevsûlü kasdetmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, "أَوْ كَالَّذِي" de bulunan kef harfinin zâid olduğunu ve böylece ‘atıf harfi olan "أَوْ" kelimesinin ikinci ism-i mevsûlü birinci ism-i mevsûle atfettiğini belirtmiştir.⁴²⁰

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu ifâde yerine: "الَّذِي" مَعْطُوفٌ عَلَى الْمَوْصُولِ âyetinde geçen ism-i mevsûlü kasdetmiştir. قَبْلَهُ noktasız harflerden oluşan yukarıda zikredilen kelimeleri kullanmıştır.

2.5.4. Fiiller

Zamana bağlı olarak bir ma‘nâya delâlet eden kelimelere fiil denir. Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen bazı fiilleri Nahiv açısından tahlîl etmiş ve birçok değerlendirmede bulunmuştur.

2.5.4.1. Nehiy Fiili

Yapılmaması istenen bir iş için kullanılan fiile nehiy fiili denir. Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen nehiy fiilini Nahiv açısından tahlîl etmiş ve birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا...﴾

“Bunlar Allâh’ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın.”⁴²¹ âyetinde geçen nehiy fiilini açıklarken şu beyânda bulunmuştur:

⁴¹⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/119.

⁴¹⁹ el-Bakara 2/258.

⁴²⁰ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/138.

فَلَا تَقْرُبُوهَا: رَدَّعَهُمْ أَسْمَى رَدَّعِ لِحُصُولِ الرَّدْعِ الْمُحَرَّرِ عَلَى أَصْلِ الْوُصُولِ وَحَسْمِهَا مَرْدُوْعٌ لِلْأُولَى.

[فَلَا تَقْرُبُوهَا] Allâh onları (vahye muhâtab olanları) en kuvvetli bir şekilde sakındırmıştır. Zîrâ kaydedilmiş/yazılmış sakındırma, ulaşmanın başlangıcında yapılmıştır. Dolayısıyla onları (sınırları) çiğnemek, en güzel bir üslûb ile nehyedilmiştir.⁴²²

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklama ile âyette geçen "فَلَا تَقْرُبُوهَا" fiilinin nehiy fiili olduğunu belirtmiştir. Yüce Allâh, burada insanları, sınırları aşmanın öncülerinden yani o sınırlara yaklaşımdan alıkoymuştur. Dolayısıyla sınırları aşmak, nehiy noktasında daha önceliklidir. Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harf içeren kelimeler yerine: نَهَاہُمْ أَسْمَى

نَهَى noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.⁴²³

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ...﴾

“Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin...”⁴²⁴ âyetinde geçen "وَلَا تَأْكُلُوا" kelimesini

Nahiv açısından incelerken şu açıklamada bulunmuştur:

وَلَا تَأْكُلُوا: رَدَّعٌ لِأَكْلِ أَحَدٍ مَالِ أَحَدٍ.

[وَلَا تَأْكُلُوا] ifâdesi birbirlerinin mallarını (batıl yollarla) yemekten nehiydir.⁴²⁵

⁴²¹ el-Bakara 2/187.

⁴²² Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/85.

⁴²³ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/103.

⁴²⁴ el-Bakara 2/188.

⁴²⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/85.

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla "وَلَا تَأْكُلُوا" fiilinin nehiy fiili olduğunu belirtmiştir. Bir önceki örnekte olduğu gibi burada da noktalı harf içeren bir kelime olan "نَهَى" kelimesi yerine noktasız harflerden oluşan "رَدْعُ" kelimesini kullanmıştır.

2.5.4.2. Emr-i Gâib

Üçüncü şahıslara dönük emir sîgasıdır. Muzâri fiilin başına emir lââmı (لَامُ الْأَمْرِ) getirilerek yapılır. Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen emr-i gâib fiili ile ilgili örnekleri Nahiv açısından tahlîl etmiş ve onlarla ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur:

1. Örnek:

Mahmûd Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ﴾

“Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.”⁴²⁶
âyetinde geçen "يُرْضِعْنَ" fiili hakkında şu beyânda bulunmuştur:

يُرْضِعْنَ: لَامُ الْأَمْرِ مَطْرُوحٌ.

[يُرْضِعْنَ]: Emir lââm-ı matrûh/mahzûftur.⁴²⁷

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla "يُرْضِعْنَ" fiilinin lâfzen ihbârî ve ma‘nen inşâî olduğuna işâret etmiştir.⁴²⁸ Dolayısıyla "يُرْضِعْنَ" fiilinin emr-i gâib cem-i müennes sîgası olduğuna işâret etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren kelimeler yerine: "لَامُ الْأَمْرِ مَحْذُوفٌ" noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

⁴²⁶ el-Bakara 2/233.

⁴²⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/106.

⁴²⁸ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/124.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾

“İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler.”⁴²⁹ âyetinde geçen "يَتَرَبَّصْنَ" fiili hakkında da bir önceki âyette yaptığı açıklamanın aynısını yapmıştır.⁴³⁰

2.5.5. Fiil Gibi ‘Amel Edenler/Filimsiler

Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen fiil gibi ‘amel edenleri Nahiv açısından tahlil etmiş ve onlarla ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur.

2.5.5.1. Masdar

Masdar, zamandan ve mekândan mücerred bir şekilde, kendisinden türeyen fiilin harflerini tazammün ederek eyleme delâlet eden isimdir.⁴³¹ Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen masdar sîgalarını Nahiv açısından tahlil etmiş ve ve masdar ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾

“Hacca mahsus ibadetlerinizi bitirdiğinizde de, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha canlı bir şekilde Allâh’ı anın.”⁴³² âyetinde geçen "كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

آبَاءَكُمْ: مَعْمُولُ الْمَصْدَرِ.

⁴²⁹ el-Bakara 2/234

⁴³⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/108.

⁴³¹ el-Galâyînî, *Câmi’u’l-durûsi’l-‘Arabîyye*, 1/123.

⁴³² el-Bakara 2/200

[أَبَاءُكُمْ] masdarın ma‘mûludur.⁴³³

Mahmûd Hamza Efendi, "أَبَاءُكُمْ" kelimesinin masdar olan "ذَكَرَ" kelimesine ma‘mûl olduğunu belirtmiştir.⁴³⁴ Burada masdar fâ‘iline izâfe edilmiş ve mef‘ûlünü nasbetmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren "مَفْعُول" kelimesi yerine noktasız harflerden oluşan "مَعْمُول" kelimesini kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿يَسْتَأْذِنُكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ﴾

“Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar.”⁴³⁵ âyetinde zikredilen "الْمَيْسِرِ" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

وَالْمَيْسِرُ: مَصْدَرٌ كَالْمَوْعِدِ.

[الْمَيْسِرِ] kelimesi, "الْمَوْعِد" kelimesi gibi masdardır.⁴³⁶

"الْمَوْعِد" kelimesi يَعِدُ، وَعَدَ، fiilinin mimli masdarıdır. "الْمَيْسِرِ" kelimesi de "الْمَوْعِد" kelimesi gibi يَسِرُ، يَسَّرَ، fiilinin mimli masdarıdır.⁴³⁷

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren "مَصْدَرٌ مِيمِي" ifâdesi yerine noktasız harflerden oluşan yukarıda geçen kelimeleri kullanmıştır.

⁴³³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/92.

⁴³⁴ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/110

⁴³⁵ el-Bakara 2/219.

⁴³⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/99.

⁴³⁷ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/117.

2.5.5.2. İsm-i Fâ‘il

İsm-i fâ‘il, fiili yapanın vasfına delâlet etmek için ma‘lûm fiilden türeyen isimdir.⁴³⁸ Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen ism-i fâ‘il sîgalarını Nahiv açısından tahlîl etmiş ve ism-i fâ‘il ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾

“Hâlbuki Allâh sakladığınızı ortaya çıkaracaktı”⁴³⁹ âyetini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ: وَالْمَوْصُولُ مَعْمُولٌ لِلِاسْمِ لِمَا حَكَاهُ وَأَرَادَ الْحَالِ الْمَازِ.

[وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ]: Mevsûl (ما), hikâye ettiği şeyden dolayı ismin ma‘mûlüdür; (Allâh) geçmiş hâli kasetmiştir.⁴⁴⁰

İsm-i fâ‘ilin “lâm-ı ta‘rîf” olmadan amel edebilmesi için ism-i fâ‘ilin şimdiki zamanı ya da gelecek zamanı ifâde edip, mâzî anlamında olmaması gerekir. Mahmûd Hamza Efendi, ism-i mevsûl(ما)un, ism-i fâ‘il olan "مُخْرِجٌ" kelimesine ma‘mûl olduğunu belirtmiştir. Zîrâ burada hâlin hikâyesi kastedilmiştir. Yani ism-i fâ‘il olan "مُخْرِجٌ" kelimesi, muzâri‘ anlamında kullanılmıştır.⁴⁴¹

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine, وَالْمَوْصُولُ مَفْعُولٌ لِاسْمِ noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

⁴³⁸ el-Galâyînî, Câmi‘u ‘d-durûsi ‘l-‘Arabîyye, 1/124.

⁴³⁹ el-Bakara 2/72.

⁴⁴⁰ Mahmûd Hamza Efendi, Dürri‘l-esrâr, 1/41.

⁴⁴¹ Geçit, Hâşiyetü Kenzi‘l-ebrâr, 1/54.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ...﴾

“Allâh her şeyi işitir ve bilir.”⁴⁴²

âyetinde geçen "سَمِيعٌ" ve "عَلِيمٌ" kelimeleri hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ: سَامِعُ الْكَلَامِ وَعَالِمُ الْأَحْوَالِ.

[وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ] Allâh sözleri işitendir. Halleri bilendir.⁴⁴³

"فَعِيل" kalıbı, hem ism-i fâ'il hem de ism-i mef'ûl anlamına gelir. Mahmûd Hamza Efendi, yaptığı açıklamayla burada "سَمِيعٌ" ve "عَلِيمٌ" kelimelerinin ism-i fâ'il anlamında kullanıldığını işâret etmiştir.

2.5.6. "ال" Harfi (el-Takısı)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen "ال" harfi(el-takısı)nin dâhil olduğu kelimeleri Nahiv açısından tahlîl etmiş, "ال" harfi(el-takısı)nin hangi anlamda kullanıldığını belirtmiş ve "ال" harfi ile ilgili birçok örnek zikretmiştir:

2.5.6.1. Cins Anlamında Olan "ال" Harfi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetlerde geçen cins anlamında olan "ال" harfi(el-takısı)ni Nahiv açısından tahlîl etmiş ve onunla ilgili birçok örnek zikretmiştir:

⁴⁴² el-Bakara 2/224.

⁴⁴³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/103.

1. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ﴾

“Asıl erdemli kişi Allâh’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere îmân eden;”⁴⁴⁴ âyetinde geçen "الْكِتَابِ" hakkında şu beyânda bulunmuştur:

وَالْكِتَابِ: "آل" لِّلْعَدَدِ.

[وَالْكِتَابِ] "آل" takısı ‘aded içindir.⁴⁴⁵

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "الْكِتَابِ" kelimesinin başında bulunan "آل" takısının bütün kitapları kapsamına alan cins/istiğrâk için olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁶

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harflerden oluşan آل لِلْجِنْسِ/لَا سِتْعَرَاقَ الْجِنْسِ ifâdesi yerine, noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ...﴾

“...onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi.”⁴⁴⁷ âyetinde geçen "الْكِتَابِ" kelimesinin başında

bulunan "آل" takısı hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

الْكِتَابِ: لِلْعُمُومِ لَا لِلْعَهْدِ.

⁴⁴⁴ el-Bakara 2/177.

⁴⁴⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/80.

⁴⁴⁶ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/96-97.

⁴⁴⁷ el-Bakara 2/213.

[الْكِتَاب] 'umum içindir. 'Ahd için değildir.⁴⁴⁸

Mahmûd Hamza Efendi, "الْكِتَاب" kelimesinin başında bulunan "ال" takısının kelimenin kapsamının tümünü ifâde eden 'umûm/istiğrâk için olduğunu belirtmiş ve noktalı harf içeren "ال" kelimeleri yerine noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.⁴⁴⁹

2.5.6.2. 'İvaz Olan "ال" Harfi

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken muzâfun ileyhe 'ivaz olan "ال" harfine değinmiş ve onunla ilgili bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ

لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

"...Anlamak için yiyeceğine içeceğine bak, henüz değişmemiş; eşeğine bak, seni insanlara bir işâret kılmamız için. ve kemiklere bak, onları nasıl düzeltiyor ve üzerini etle kaplıyoruz" buyurdu. Artık o adam için durum açıkça ortaya çıkınca, "Biliyorum ki Allâh kesinlikle her şeye kadirdir" dedi. " ⁴⁵⁰ âyetinde geçen "الْعِظَام" kelimesini Nahiv açısından incelerken şu beyânda bulunmuştur:

إِلَى الْعِظَامِ: "ال" حَلَّ مَحَلِّ الْمَاءِ الْعَائِدِ إِلَى الْحِمَارِ.

[إِلَى الْعِظَامِ]: "ال" takısı, "حِمَار" kelimesine râci' olan zamîr yerine geçmiştir.⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/96.

⁴⁴⁹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/113

⁴⁵⁰ el-Bakara 2/259.

⁴⁵¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/120.

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla "العِظَام" kelimesinin aslı "عِظَامِه" olduğunu ve muzâfun ileyih olan bu zamîrin "حَمَارٍ" kelimesine râci‘ olduğunu belirtmiştir. Daha sonra mecrûr bir ma‘mûl olan bu zamîr hazfedilmiş ve yerine elif-lâm ‘ivaz olarak getirilmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren kelimeler yerine: الْأَلْفُ وَاللَّامُ وَقَعَ مَوْقِعَ الضَّمِيرِ الرَّاجِعِ إِلَى الْحَمَارِ noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

2.5.7. Zâid Harfler

Zâid harfler, Nahiv ‘âlimlerinin bahsettiği من، ما، الكاف، إذا، gibi harflerdir. Bu harflere sıra harfleri de denilmiştir. ‘Amel etme hususunda etkisi olmayan bu harfler, cümleye te’kîd anlamını katmak için ilâve edilir.⁴⁵²

2.5.7.1. Bâ (ب)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken zâid harflerden bâ (ب) harfine değinmiş ve onunla ilgili bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَا تُنْفُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ...﴾

“Allâh yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.”⁴⁵³
âyetinde zikredilen bâ (ب) harf-i cerri ile ilgili şu beyânda bulunmuştur:

بِأَيْدِيكُمْ: الْعَامِلُ: مُؤَكَّدٌ.

[بِأَيْدِيكُمْ] ‘âmil (bâ) zâiddir.⁴⁵⁴

⁴⁵² el-Galâyînî, *Câmi‘u ‘u‘d-durûsi ‘l-‘Arabîyye*, 3/201.

⁴⁵³ el-Bakara 2/195.

⁴⁵⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri‘l-esrâr*, 1/88.

Mahmûd Hamza Efendi, bu kelimesiyle, âyette geçen “bâ” harf-i cerrinin cümleinin anlamını pekiştirmek için zâid olarak zikredildiğine işâret etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren şu kelimeler yerine: "الْبَاءُ زَائِدٌ" noktasız harflerden oluşan yukarıda zikredilen kelimeleri kullanmıştır.⁴⁵⁵

2.5.7.2. Min (من)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken zâid harflerden olan min (من) harfine değinmiş ve onunla ilgili birçok örnek tahlîl etmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ...﴾

“Hâlbuki bu iki melek, “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi.”⁴⁵⁶ âyetinde geçen " مِنْ " harf-i cerri hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

مِنْ أَحَدٍ: مُؤَكَّدٌ.

[مِنْ أَحَدٍ] " مِنْ " zâiddir.⁴⁵⁷

Mahmûd Hamza Efendi, bu ifâdeyle âyette zikredilen " مِنْ " harf-i cerrinin cümleyi te’kîd etmek için fazla olarak zikredildiğini belirtmiş ve noktalı harf içeren " زَائِدٌ " kelimesi yerine noktasız harflerden oluşan " مُؤَكَّدٌ " kelimesini zikretmiştir.

⁴⁵⁵ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi’l-ebrâr*, 1/106.

⁴⁵⁶ el-Bakara 2/102.

⁴⁵⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/53.

2.5.7.3. Mâ (ما)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken zâid harflerden mâ (ما) harfine değinmiş ve onunla ilgili bir takım açıklamalarda bulunmuştur: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ﴾

“Yahudiler “Kalplerimiz perdelidir!” dediler. Aksine, inkârları sebebiyle Allâh onlara lânet etmiştir; o yüzden çok az inanırlar.”⁴⁵⁸ âyetinde geçen "ما" kelimesi hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ: مُؤَكَّدٌ

[فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ] burada "ما" zâiddir.⁴⁵⁹

Mahmûd Hamza Efendi, bu ifâdeyle âyette zikredilen "ما" harfinin cümleyi te’kîd etmek için zâid olarak ilâve edildiğini belirtmiş ve noktalı harf içeren "زَائِدٌ" kelimesi yerine noktasız harflerden oluşan "مُؤَكَّدٌ" kelimesini zikretmiştir.

2.5.7.4. Kâf (ك)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken zâid harflerden kâf (ك) harfine değinmiş ve onunla ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuştur: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا﴾

⁴⁵⁸ el-Bakara 2/88.

⁴⁵⁹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri’l-esrâr*, 1/47.

“Yahut evlerinin çatıları çöküp üzerine duvarları yıkılarak harap olmuş, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi...”⁴⁶⁰ âyetinde geçen kâf (ك) harfinin zâid olduğunu şöyle beyân etmiştir:

أَوْ كَالَّذِي: مُؤَكَّدٌ لَا عَمَلَ لَهُ أَصْلًا.

[أَوْ كَالَّذِي] kâf (ك) harfi, zâiddir. Hiçbir ameli yoktur.⁴⁶¹

Mahmûd Hamza Efendi, kâf (ك) harfinin ‘amel açısından hiçbir etkisi olmadığını ve zâid olduğunu belirtmiştir. Bunu ifâde ederken de noktalı harf içeren "زَائِدٌ" kelimesi yerine, noktasız harflerden oluşan "مُؤَكَّدٌ" kelimesini zikretmiştir.⁴⁶²

2.5.8. Masdar Harfleri

Bu harflere “el-mevsûlatü'l-harfiyye” de denir. Bunlar: أُنْ، إِنَّ، كَيْ، مَا، لَوْ gibi harflerdir. Bu harfler, mâ ba‘dini masdar te’vîline dönüştürür.⁴⁶³

2.5.8.1. En (أَنْ)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken masdar harflerinden en (أَنْ) harfine değinmiş ve onunla ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ

هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ...﴾

“Peygamberleri onlara “O’nun hükümdarlığının alâmeti, içinde rabbinizden bir sekînet, Mûsâ ve Hârûn ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan ve meleklerin taşıdığı

⁴⁶⁰ el-Bakara 2/259.

⁴⁶¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/120.

⁴⁶² Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/138.

⁴⁶³ el-Galâyînî, *Câmi‘u ‘d-durûsi‘l-Arabiyye*, 3/197.

sandığın size gelmesidir” dedi.”⁴⁶⁴ âyetinde geçen "تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ" cümlesini Nahiv açısından tahlîl ederken şu açıklamada bulunmuştur:

تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ: حَالٌ مَعْمُولٍ مَعْمُولٍ مُحْصَلٍ الْمَصْدَرِ.

[تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ] cümlesi, masdarı oluşturanın ma‘mûlunun ma‘mûlundan hâldir.⁴⁶⁵

Mahmûd Hamza Efendi, “masdarı oluşturan” ifâdesiyle "يَأْتِيَكُمُ" fiilini nasbeden masdar edâtı "أَنَّ" harfini, “masdarın ma‘mûlu” ifâdesiyle "يَأْتِيَكُمُ" fiilini ve “ma‘mûlunun ma‘mûlundan” ifâdesiyle de fâ‘il olan "التَّابُوتُ" kelimesini kasdetmiştir.

Dolayısıyla masdar edâtı olan "أَنَّ" harfi, kendisinden sonra gelen يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ cümlesini masdar kipine çevirmiştir. Müevvel masdar (أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ) ise raf‘ mahallinde fiile benzeyen "أَنَّ" edâtına haber olmuştur.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren kelimeler yerine: "حَرْفُ الْمَصْدَرِ" aynı anlamı ifâde eden "مُحْصَلِ الْمَصْدَرِ" ifâdesini kullanmıştır.

2.5.8.2. Mâ (ما)

Masdar edâtı olarak kullanılan bu harf, masdariyye-i zarfiyye ve masdariyye-i gayr-i zarfiyye olmak üzere ikiye ayrılmaktadır:

1. Masdariyye zarfiyye

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken masdariyye-i zarfiyye olan mâ (ما) harfine değinmiş ve onunla ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

⁴⁶⁴ el-Bakara 2/248.

⁴⁶⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/114.

﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً...﴾

“Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve mehir de belirlememiş olursanız malî bir sorumluluğunuz yoktur...”⁴⁶⁶ âyetinde geçen "مَا" kelimesi hakkında şu beyânda bulunmuştur:

مَا: لِلْمَصْدَرِ.

[مَا] kelimesi masdar içindir.⁴⁶⁷

Âyette zikredilen "مَا" kelimesinin i‘râbı husûsunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Mahmûd Hamza Efendi ise tercîhini masdariyye olması yönünde kullanmıştır. Masdar edâtı olmasından da masdariyye-i zarfiyye kasdedilmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren kelimeler yerine: مَا مَصْدَرِيَّةٌ ظَرْفِيَّةٌ noktasız harflerden oluşan لِلْمَصْدَرِ ifâdesini kullanmıştır.⁴⁶⁸

2. Masdariyye gayr-i zarfiyye

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken masdariyye-i gayr-i zarfiyye olan mâ (مَا) harfine değinmiş ve onunla ilgili örnekler zikretmiştir. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

“... Allâh, yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir.”⁴⁶⁹ âyetinde zikredilen "مَا"

harfini Nahiv açısından değerlendirirken şu açıklamada bulunmuştur:

عَمَّا تَعْمَلُونَ: "مَا" لِلْمَصْدَرِ وَالْمُرَادُ عَمَلُكُمْ.

⁴⁶⁶ el-Bakara 2/236.

⁴⁶⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/109.

⁴⁶⁸ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/127.

⁴⁶⁹ el-Bakara 2/74.

[عَمَّا تَعْمَلُونَ] "ما" masdar içindir. Kasedilen eyleminizdir.⁴⁷⁰

Âyette geçen "ما" kelimesi ile ilgili farklı değerlendirmeler yapılmışsa da Mahmûd Hamza Efendi, tercîhini masdariyye-i gayr-i zarfiyye olmasından yana kullanmıştır. Dolayısıyla burada “Allâh, eyleminizden habersiz değildir.” anlamı kasedilmiştir.⁴⁷¹

2.5.8.3. Lev (لَوْ)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken masdariyye-i zarfiyye olan lev (لَوْ) harfine değinmiş ve onunla ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuştur: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَوَةٍ وَمِنْ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ...﴾

“Yemin olsun ki, onları insanların yaşâmaya en düşkününü olarak bulursun; müşriklerden de çok; her biri ister ki bin sene yaşasın...”⁴⁷² âyetinde geçen "لَوْ" kelimesinin masdar edâtı olduğunu şöyle açıklamıştır:

لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ...: "لَوْ" لِلْمَصْدَرِ وَالْمَصْدَرُ الْحَاصِلُ مَعْمُولٌ لِعَامِلٍ "أَحَدُهُمْ".

[لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ] "لَوْ" masdar içindir. Hâsıl olan masdar, "أَحَدُهُمْ" (kelimesinin) ‘âmiline ma‘mûl/mef‘ûldür.⁴⁷³

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla şunu kasetmiştir: Masdar edâtı "لَوْ" kendisinden sonra gelen "يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ" cümlesini masdar kipin(تَعْمِيرِ أَلْفِ سَنَةٍ)e çevirmiş ve hâsıl olan masdar nasb konumunda "يَوَدُّ" fiiline ma‘mûl/mef‘ûl olmuştur.

⁴⁷⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/43.

⁴⁷¹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/55.

⁴⁷² el-Bakara 2/96.

⁴⁷³ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/51.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren kelimeler yerine: "لَوْ مَصْدَرِيَّةٌ، يَعْمُرُ أَلْفَ"

"لَوْ مَصْدَرِيَّةٌ، يَعْمُرُ أَلْفَ" noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.⁴⁷⁴

2.5.9. Nefiy/Olumsuzluk Edâtları

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken nefiy/olumsuzluk edâtlarına değinmiş ve onlarla ilgili birçok değerlendirmede bulunmuştur.

2.5.9.1. Mâ (مَا)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken nefiy edâtı mâ (مَا) ile ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuş ve onunla ilgili birçok örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ...﴾

"Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı,.."⁴⁷⁵ âyetini tefsir ederken şu açıklamada bulunmuştur:

﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ: مَا عَمِلَ السَّحَرُ، رَدُّ لِمَا حَكَّوْهُ "مَا هُوَ إِلَّا سَاحِرٌ".﴾

[﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ﴾]: Suleyman büyü yapmadı. Bu ifâde (﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ﴾), onların "Suleyman ancak bir sihirbazdır" diye hikâye ettikleri sözü reddetmektir.⁴⁷⁶

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla âyette geçen "مَا" harfinin nefiy/olumsuzluk edâtı olduğuna işâret etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren "مَا" ifâdesi yerine, noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

⁴⁷⁴ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/63.

⁴⁷⁵ el-Bakara 2/102.

⁴⁷⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/53.

2.5.9.2. İn (إِنْ)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken nefiy edâtı in (إِنْ) ile ilgil birtakım açıklamalarda bulunmuş ve onunla ilgili birçok örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾

“Onlar sadece zan ve tahmînde bulunurlar.”⁴⁷⁷ âyetinde geçen "إِنْ" harfini "ما" harfiyle tefsîr etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, bu tefsîrle "إِنْ" harfinin nefiy edâtı olduğuna işâret etmiştir.⁴⁷⁸

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren "إِنْ" ifâdesi yerine "ما" harfini "ما" harfiyle tefsîr ederek bu anlama geldiğine işâret etmiştir.

2.5.9.3. Lâ (لَا)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken nefiy edâtı lâ (لَا) harfini takdîr etmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ...﴾

“Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidiye yeterlidir...”⁴⁷⁹ âyetinde geçen [يُطِيقُونَهُ] fiilinden önce nefiy edâtı(lâ)nı takdîr etmiş/varsaymıştır.⁴⁸⁰

Âyetin açıklamasında İslâm hukukçuları ihtilâf etmişlerdir; kimisi âyetin mensûh olduğunu ileri sürmüş kimisi de nefiy edâtı(lâ)nı takdîr ederek/varsayarak âyetin mensûh

⁴⁷⁷ el-Bakara 2/78.

⁴⁷⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/44.

⁴⁷⁹ el-Bakara 2/184.

⁴⁸⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/84.

olmadığını belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi ise ihtilâfın detayına girmeden her iki görüşü de özet olarak zikretmiş ancak nefiy edâtı(ل)ni takdîr ederek/varsayarak âyetin mensûh olmadığına işaret etmiştir.⁴⁸¹

2.5.10. İstifhâm Edâtları

İstifhâm: Daha önceden bilinmeyen bir şeyi özel edâtlarla hakkında bilgi edinmeyi talep etmektir.⁴⁸² Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken istifhâm edâtlarıyla ilgili birçok değerlendirmede bulunmuş ve birçok örnek zikretmiştir.

2.5.10.1. Hel (هل)

Bu edât ile sadece tasdîk⁴⁸³ sorulur.⁴⁸⁴ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken istifhâm edâtlarından hel(هل) edâtıyla ilgili örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْعَمَامِ وَالْمَلَائِكَةِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾

“Onlar, ille de Allâh'ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar! Bütün işler Allâh'a dönecektir!”⁴⁸⁵ âyette geçen "هل"

istifhâm edâtını nefiy edâtı "ما" ile tefsîr etmiştir.⁴⁸⁶

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklama ile buradaki istifhâmın olumsuzluk anlamına gelen istifhâm-i inkârî olduğuna işaret etmiştir.⁴⁸⁷ Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harflerden oluşan "الاستفهام إنكاري" ifâdesi yerine istifhâm edâtını nefiy edâtı "ما" ile açıklayarak buradaki istifhâmın olumsuzluk anlamına gelen istifhâm-i inkârî olduğuna işaret etmiştir.

⁴⁸¹ Geçit, *Hâşiyetü Kenzi'l-ebrâr*, 1/100.

⁴⁸² el-Carim, Emin, *el-Belâğatü'l-vâzıha*, 358.

⁴⁸³ Hükmün durumunu öğrenmek.

⁴⁸⁴ Ali el-Carim, Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-vâzıha*, 259.

⁴⁸⁵ el-Bakara 2/210.

⁴⁸⁶ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/94.

⁴⁸⁷ Geçit, *Hâşiyetü kelzi'l-ebrâr*, 1/113.

2.5.10.2. Kem (كم)

Bu edâtla miktarı bilinmeyen sayının belirtilmesi sorulur.⁴⁸⁸ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken istifhâm edâtlarından kem(كم) edâtıyla ilgili bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿سَلَّ بَنِي إِسْرَآئِيلَ كَمْ أَتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ﴾

“İsrâiloğulları’na sor: Onlara nice apaçık âyet verdik!”⁴⁸⁹ âyetinde geçen istifhâm edâtı "كم" ifâdesini açıklarken şu açıklamada bulunmuştur:

كَمْ أَتَيْنَاهُمْ: سَوَالٌ، مَعْمُولٌ لِمَا أَمَّهُ وَهُوَ "أَتَيْنَاهُمْ".

[كَمْ أَتَيْنَاهُمْ]: Buradaki "كم" soru içindir. Kendisinden sonra gelen "أَتَيْنَاهُمْ" fiiline ma‘mûldür.⁴⁹⁰

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla âyette geçen istifhâm edâtı "كم" kendisinden sonra gelen "أَتَيْنَاهُمْ" fiiline ikinci mef‘ûl olduğuna işâret etmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan şu kelimeler yerine: "كَمْ لَاسْتَفْهَمَ وَمَفْعُولٌ لِّلْفِعْلِ جَاءَ بَعْدَهُ وَهُوَ "أَتَيْنَاهُمْ" noktasız harflerden oluşan yukarıda zikredilen kelimeleri kullanmıştır.⁴⁹¹

2.5.10.3. Mâ (ما)

Bu edât ile ismin açıklanması ve müsemmânın hakîkatı sorulur.⁴⁹² Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken istifhâm edâtlarından mâ (ما) edâtıyla ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuştur:

⁴⁸⁸ el-Carim, Emin, *el-Belâğatü 'l-vâzıha*, 360.

⁴⁸⁹ el-Bakara 2/211.

⁴⁹⁰ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri 'l-esrâr*, 1/95.

⁴⁹¹ Geçit, *Hâşiyetü kelzi 'l-ebrâr*, 1/113.

⁴⁹² el-Carim, Emin, *el-Belâğatü 'l-vâzıha*, 360.

Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿...إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي...﴾

“ O sırada Ya ‘kûb oğullarına, “Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?” demiş;”⁴⁹³
âyetinde geçen istifhâm edâtı "مَا" hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي...: "مَا" لِسَوَى الْمَعْلُومِ وَلَوْ عِلْمَ صَارَ لِسَوَى أَهْلِ الْأَخْلَامِ.

[مَا تَعْبُدُونَ]: "مَا" istifhâm edâtıyla (bilinmeyen şeyler) sorulur. Şâyet (sorulan, bilinen bir şey ise bu durumda) akılsız varlıklar için olur.⁴⁹⁴

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklamayla âyette geçen istifhâm edâtı "مَا" ile bilinmeyen bir şey sorulduğunu ve şâyet "مَا" ile bilinen bir şey sorulmuş olsaydı bu durumda "مَا" edâtının, akılsız varlıklar için olmuş olacağını belirtmiştir.⁴⁹⁵

2.5.10.4. Men (مَنْ)

Bu edât ile akıllı varlıkların ta'yîni/belirlenmesi sorulur.⁴⁹⁶ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken istifhâm edâtlarından men (مَنْ) edâtıyla ilgili bir takım değerlendirmede bulunmuştur: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا﴾

⁴⁹³ el-Bakara 2/133.

⁴⁹⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/64.

⁴⁹⁵ Geçit, *Hâşiyetü kelzi'l-ebrâr*, 1/78.

⁴⁹⁶ el-Carim, Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 360.

“Allâh’ın mescidlerinde O’nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir?”⁴⁹⁷ âyetinde geçen istifhâm edâtı "مَنْ" kelimesini tefsîr ederken şu beyânda bulunmuştur:

وَمَنْ أَظْلَمُ: الْمُرَادُ لَا أَحَدَ.

[وَمَنْ أَظْلَمُ] burada “daha zalim hiç kimse yoktur” anlamı kastedilmiştir.⁴⁹⁸

Mahmûd Hamza Efendi, bu açıklama ile buradaki istifhâmın, istifhâm-i inkarî yani nefiy anlamında olduğuna işâret etmiştir.⁴⁹⁹

2.5.11. Lâm Çeşitleri

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken lâm çeşitleriyle ilgili birtakım açıklamalarda bulunarak birçok örnek zikretmiştir.

2.5.11.1. Lâmu’l-‘Âkıbe (لام العاقبة)

Bir şeyin, bir şeyin peşinden gelmesi ve onu ta’kîb etmesi anlamına gelir. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken lâmu’l-‘âkıbe ile ilgili birtakım açıklamalarda bulunarak birçok örnek zikretmiştir. Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿... وَإِذَا خَلَا بِعَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

﴿تَعْقِلُونَ﴾

“... Birbirleriyle baş başa kaldıklarında ise, “Allâh’ın size açtıklarını (Tevrat’taki bilgileri) rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz!” derler.⁵⁰⁰ âyetinde zikredilen "لِيُحَاجُّوكُمْ" kelimesinde bulunan lâm harfî hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur:

⁴⁹⁷ el-Bakara 2/114.

⁴⁹⁸ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/58, ayrıca bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/65, 66.

⁴⁹⁹ Geçit, *Hâşiyetü kelzi’l-ebrâr*, 1/70.

⁵⁰⁰ el-Bakara 2/76.

لِيَحْجُوْكُمْ: اَللّٰمُ لَا مَالَ.

[لِيَحْجُوْكُمْ] Lâmu, lâmu'l-meâl'dir.⁵⁰¹

Mahmûd Hamza Efendi, "لِيَحْجُوْكُمْ" da bulunan lâmin lâmu'l-âkıbe olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren اَللّٰمُ لَا مَالَ kelimeleri yerine, noktasız harflerden oluşan yukarıda zikredilen kelimeleri kullanmıştır.⁵⁰²

2.5.11.2. Lâmu't-Ta'lîl (لام التعليل)

Muzâri' fiili nasb eden ve sebebiyet bildiren cer harfine lâmu't-ta'lîl denir.⁵⁰³ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken lâmu't-ta'lîl ile ilgili bir takım açıklamalarda bulunarak birçok örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿لَقَدْ يَكُوْنُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ...﴾

"...insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasın..."⁵⁰⁴ âyetinde bulunan lâmu harf-i cerrinin ta'lîl için olduğunu şu ifâdelerle beyân etmiştir:

لَقَدْ يَكُوْنُ...: اَللّٰمُ عَلَّلُ "وَلَوْ"

[لَقَدْ يَكُوْنُ...] Lâmu harfi, "وَلَوْ" kelimesinin illetidir.⁵⁰⁵

Mahmûd Hamza Efendi, lâmu harfinin "وَلَوْ" kelimesine sebep olduğunu belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan "اَللّٰمُ لِلتَّعْلِيلِ" kelimeleri yerine noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.

⁵⁰¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/43.

⁵⁰² Geçit, *Hâşiyetü kelzi'l-ebrâr*, 1/56.

⁵⁰³ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, thk. Muhyittin b. Abdülhamîd, 127.

⁵⁰⁴ el-Bakara 2/150.

⁵⁰⁵ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürri'l-esrâr*, 1/70.

2.5.11.3. Lâmu'l-Cevâb (لَامُ الْجَوَابِ)

Lâmu'l-cevâb: لَوْ، لَوْلَا gibi ve kasemin cevaplarının başına gelen lâmdır. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken lâmu'l-cevâb ile ilgili birçok açıklamada bulunmuştur:

"لَوْ" cevabında gelen lâm

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken "لَوْ" cevabında gelen lâm ile ilgili açıklamada bulunmuştur: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ...﴾

“Eğer onlar îmân edip kendilerini kötülükten korusalardı şüphesiz Allâh tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı ...”⁵⁰⁶ âyetinde zikredilen "لَمَثُوبَةٌ" kelimesinin başında bulunan lâm harfî hakkında şu beyânda bulunmuştur:

لَمَثُوبَةٌ... : اَللَّامُ رَدُّ لِ"لَوْ".

[لَمَثُوبَةٌ...]: lâm harfî, (şart edâtı olan) "لَوْ" kelimesinin cevâbı(nda gelmiş)dır...⁵⁰⁷

Mahmûd Hamza Efendi, burada noktalı harf içeren kelimeler yerine: "لَوْ" اَللَّامُ جَوَابٌ لِّ" noktasız harflerden oluşan mezkûr kelimeleri kullanmıştır.⁵⁰⁸

2.5.11.4. Tavti-e Lâm-ı (لَامُ التَّوْتِنَةِ)

Şart edâtıyla birlikte zikredilen ve cevap (kasem, şart) konumunda gelen cümleyi kasem cevabına tahsîs eden lâm harfîne tavti-e lâmı denir.⁵⁰⁹ Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri

⁵⁰⁶ el-Bakara 2/103.

⁵⁰⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/54.

⁵⁰⁸ Geçit, *Hâşiyetü kelzi'l-ebrâr*, 1/66.

⁵⁰⁹ Geçit, *Hâşiyetü kelzi'l-ebrâr*, 1/83.

Nahiv açısından tahlîl ederken tavi'e lâmi ile ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuştur:
Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَلَيْنَ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ...﴾

“Ehl-i kitaba her türlü mûcizeyi getirsen onlar yine de senin kıblene asla dönmezler.”⁵¹⁰ âyetinin başında bulunan lâm harfi hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

وَلَيْنَ أَتَيْتَ... لَامٌ مُؤَلَّلَةٌ.

[وَلَيْنَ أَتَيْتَ...] daki (lâm) harfi, kasem lâmidir.

Mahmûd Hamza Efendi, âyette geçen "مَا تَبِعُوا" cümlesi için de şu beyânda bulunmuştur:

مَا تَبِعُوا: "مَا" وَمَا أَمَّهَا مَرْدُودٌ إِلَى اللَّامِ الْمُمَهَّدِ.

[مَا تَبِعُوا]: "مَا" ve ondan sonra gelenler mümehhide lâminin cevabıdır.⁵¹¹

Mahmûd Hamza Efendi, âyetin başında bulunan lâm harfinin tavi'e lâmi ve "مَا تَبِعُوا" cümlesinin de kasemin cevabı olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren اَللّٰمُ لِلْقَسَمِ kelimesi yerine noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır: لَامٌ مُؤَلَّلَةٌ ve اَللّٰمُ الْمُمَهَّدُ.⁵¹²

2.5.11.4. Lâmu'l-Fârîka (اَللّٰمُ الْفَارِقَةُ)

Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken lâmu'l-fârîka ile ilgili birtakım açıklamalarda bulunarak birçok örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

⁵¹⁰ el-Bakara 2/145.

⁵¹¹ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/68, ayrıca bkz: Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/54.

⁵¹² Geçit, *Hâşiyetü kelzi'l-ebrâr*, 1/83.

﴿وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ﴾

“Bu, Allâh ’ın hidâyet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelecektir.”⁵¹³

âyette "لَكَبِيرَةً" kelimesinin başında bulunan "لام" harfiyle ilgili şu açıklamada bulunmuştur:

لَكَبِيرَةً : وَاللَّامُ لِعَكْسِ الْوَصْلِ...

[لَكَبِيرَةً] "لام" harfi vaslın aksi (fasıl) içindir...⁵¹⁴

Mahmûd Hamza Efendi, "إِنْ" harfinin muhaffefe, "لام" harfinin ise lâ-m-ı fâsıla/fârîka olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harflerden oluşan şu ifâdeler yerine وَاللَّامُ فَارِقَةٌ tamamı noktasız harflerden oluşan yukarıda zikredilen kelimeleri kullanmıştır.

2.5.11.5. Lâmu’l-Emri (لَامُ الْأَمْرِ)

Üçüncü şahıslara dönük yapılan emir sîgası için müzâri fiilin başına getirilen lâmdır. Mahmûd Hamza Efendi, âyetleri Nahiv açısından tahlil ederken lâmu’l-emir ile ilgili açıklamalarda bulunarak birçok örnek zikretmiştir: Örnek:

Mahmûd Hamza Efendi,

﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ...﴾

“Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.”⁵¹⁵

âyetinde geçen "يُرْضِعْنَ" ve

﴿...يَتَرَضَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ﴾

⁵¹³ el-Bakara 2/143.

⁵¹⁴ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*, 1/67.

⁵¹⁵ el-Bakara 2/233.

“...kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler.”⁵¹⁶ âyetinde geçen "يَتَرَضُّنَ" fiillerinin emr-i gâib için olduklarını ve onları cezmeden emir lâminin ise mahzûf olduğunu şu ifâdeyle belirtmiştir:

يُرَضُّنَ...، يَتَرَضُّنَ...: لَامُ الْأَمْرِ مَطْرُوحٌ.

[يُرَضُّنَ...، يَتَرَضُّنَ] Emir lâm-ı matrûh/mahzûftur.⁵¹⁷

Mahmûd Hamza Efendi, yapmış olduğu açıklamayla her iki fiilin lâfzen ihbârî ve ma‘nen emir fiili, inşâî olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, noktalı harf içeren kelimeler yerine: لَامُ الْأَمْرِ مَحْذُوفٌ mühmel/noktasız harflerden oluşan kelimeler kullanmıştır.

⁵¹⁶ el-Bakara 2/234.

⁵¹⁷ Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*, 1/106, 108.

SONUÇ

Osmanlı ‘âlimi Mahmûd Hamza Efendi’nin âlimlerin hiç eksik olmadığı ve birçok kişinin takdîrini celbeden Hamzavî ailesi gibi bir âileye mensûb olması, onun ilmî kişiliğini inşâ etmede büyük rol oynamıştır. Mahmûd Hamza Efendi, babası başta olmak üzere dönemin önde gelen âlimlerinden birçok dalda eğitim almış ve hocalarından bu alanlarda yeterli olduğu anlamına gelen ilmî icâzetler almıştır.

Mahmûd Hamza Efendi, Osmanlı devletinin farklı kademelerinde görev yapmış ve bu görevlerin birçoğunda pâyeye almıştır. Osmanlı devletinin güvenini kazanan Mahmûd Hamza Efendi, ilmî, ahlâkî, siyâsî ve edebî kişiliğinden ötürü birçok insanın takdîrini kazanmıştır.

Mahmûd Hamza Efendi, yaptığı irşâd faaliyetlerinin yanı sıra Tefsîr, Lügat, Fıkıh vb. birçok alanda da eser yazmış ve böylece kalemîyle de İslâm dînini teblîğ etmede muvaffak olmuştur.

Mahmûd Hamza Efendi’nin kaleme almış olduğu en önemli eserlerinden biri de *Dürrü’l-esrâr* adlı tefsîr eseridir. Mahmûd Hamza Efendi’nin tefsîr alanında yazmış olduğu ve tez konusu olarak seçmiş olduğumuz bu tefsîr eseri, ihtivâ ettiği konular bakımından çok zengin bir eserdir. Çünkü Mahmûd Hamza Efendi, bu eserinde âyetleri Lugat, Sarf, Nahiv, Belâgat, Fıkıh, Hadîs ve Kelâm gibi birçok açıdan incelemiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü’l-esrâr*’da alışılmışın dışına çıkarak bütün açıklamalarını noktasız harflerden oluşan kelimelerle yapmıştır. Yaptığımız araştırma neticesinde Mahmûd Hamza Efendi’nin *Dürrü’l-esrâr*’da izlediği bu zor yöntemin nedeni bilinmemektedir. Mahmûd Hamza Efendi’nin bu zor yöntemi takip etmekle ya ilmî yeterliliğini ortaya koyma çabası içerisinde olmuştur ya da Osmanlı devletinin teveccühünü kazanmak için bu girişimde bulunmuştur. Çünkü bu tefsîri dönemin Osmanlı Padişahı Abdülmecid Han’a ithâf ettiğini belirtmiştir. Yahut başka bir amaçla yazmıştır. Noktasız harflerden oluşan kelimelerle âyetlerin tefsir edilişi, genel olarak olumsuz sonuçları olsa da (Çünkü bu kelimeleri kavramak için geniş bir zamana ihtiyaç duyuluyor böylece herkes tarafından tercih edilmiyor vb.) Arap Dili ve Belâgatı alanında kendini geliştirmek isteyenler ve bu gibi metinlere merak salanlar için olumlu yanları da bulunmaktadır.

Mahmûd Hamza Efendi’nin *Dürrü’l-esrâr*’da zikrettiği bazı kavramlar her ne kadar önceki âlimler tarafından kullanılmış olsa da genel olarak Mahmûd Hamza Efendi’nin

Dürrü'l-esrâr'da zikrettiği kavramların çoğu daha önceki âlimler tarafından kullanılmayan kavramlardan oluşmaktadır.

Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*'da birçok âyeti Nahiv açısından tahlîl etmiş ve bazı âyetlerin de bütün i'râb vecihlerini beyân etmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*'da âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken Nahiv ilminde bilinen kavramlara alternatif olarak noktasız harflerden oluşan yeni kavramlar kullanmıştır.

Dürrü'l-esrâr'da tespit edilen Nahiv konuları, “merfû'ât”, “mansûbât”, “mecrûrât”, “tevâbi” ve “Nahiv ile ilgili diğer konular” başlıkları altında incelenmiştir. Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*'da mezkûr başlıkların kapsamına giren konuların tamamını noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanarak açıklamıştır. Bu çalışmada *Dürrü'l-esrâr*'da zikredilen kelimeler(noktasız harflerden oluşan)in noktalı harflerden oluşan ve aynı anlamı ifâde eden eş anlamları tesbit edilmiş ilgili bölümde belirtilmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*'da kullandığı ifadelerin çoğunu i'râba konu olan kelimenin konumunu, anlamını ve kullanımını dikkate alarak kullanmıştır. Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*'da âyetleri Nahiv açısından tahlîl ederken i'râba konu olan kelimenin konumunu, bazen açık bir şekilde bazen işâret ederek bazen de harf veya kelime takdîrinde bulunarak belirtmiştir.

Mahmûd Hamza Efendi, *Dürrü'l-esrâr*'da bazen çoğul kelime yerine tekil kelimeyi kullanmıştır. Mahmûd Hamza Efendi, zamîr ve işâret isimlerini Nahiv açısından tahlîl ederken bunların dönük olduğu yerleri belirtmekle yetinmiştir.

Sonuç olarak *Dürrü'l-esrâr*, Arap Dili ve Belâgatı açısından önemli bir konuma sahiptir. *Dürrü'l-esrâr*'ın Arap Dili ve Belâgatı alanındaki önemini anlamak *Dürrü'l-esrâr*'ı doğru okuma ve anlamaya bağlıdır. *Dürrü'l-esrâr*'da takip edilen yöntem ve metod onu diğer tefsîrlerden ayıran en belirgin özelliğidir.

KAYNAKÇA

- Arı, Hüseyin. *Şâm müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve cezaların infazına ilişkin görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Baktır, Mustafâ. “Mahmûd Hamza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/365-366. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- el-Baytar, Abdurrezzâk. *Hilyetu'l-beşer fi târihi'l-ķarni's-salişi 'aşer*. thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dimaşk: 1380/1961.
- el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrût: Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Yâser Hasan vd. 1 Cilt. b.y.: Beyrut: Müessetü'r-Risâle Naşirûn, 1. Basım, 1439/2017.
- Ebü'l-Feyd, Abdüssetar. *Feydu'l-meliki'l-vehhâbi'l-müteâli bienbâi ķarni's-salişi 'aşere ve't-tevâli*. Mekke: Mektebetü'l-Esedi, 1429/2008.
- el-Carim, Ali. Emin, Mustafa. *el-Belağatü'l-vâziha*. Dimeşk: Mektebetu Dâri'l-Fecr, 2014.
- el-Ferfûr, Muhammed 'Abdüllâtif Salih. *A'lâmü Dimaşk f'l-ķarni'r-râbi' 'aşer el-hicrî*. Dimaşk: Dâru Melah-Dâru Hassan, 1408/1987.
- el-Galâyînî, Mustafâ. *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1998.
- Geçit Celâli, Musa. *Haşiyetü kenzi'l-ebrâr 'alâ Tefsîri'l-mühmel*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *Unvânü'l-esânîd*. Dimeşk: Darü'l-Beşair, 1468/1998.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *el-Kümmel ile'l-ķelâmi'l-mühmel*. Beyrut. Dâru'l-Müktebis, 2015.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *eṭ-Ṭarîķatü'l-vâziha ile'l-beyyineti'r-râciha*. Şam: Matbaatu's-Selefiyye, 1300/1883.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *el-Ferâidü'l-behiyye fi'l-ķavâ'idi'l-fikhiyye*. Şam: Habib Efendi, 298/1880.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *et-Tefâvüz fi't-tenâķuż*. Beyrut: Dâru'l-Beşair'l-İslâmiyye, 2013.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *Urcûze fi fenni'l-firâse*. Dimeşk: 1303/1886.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *Dürrü'l-esrâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971.
- Hamza Efendi, Mahmûd. *el-Fetâva'n-nazm*. y.y. 1326/1907.
- el-Hamzevi, Bessam. “Mahmûd Hamza Efendi” *el-Mevsuatü'l-'Arabiyye*. Erişim 14 Ağustos 2020. [http://arab.ency.com.sy/detâil/4943/Mahmûd Hamza Efendi](http://arab.ency.com.sy/detâil/4943/Mahmûd%20Hamza%20Efendi)
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b.Fâris b. Zekerîyya b. Muhammed er-Râzî el- Kazvînî. *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*. 6 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1339/1979.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. Thk. Muhyittin b. Abdülhamîd. Dimeşk: Mektebetu Dâri'l-Fecr, 1438/2017.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Taḥrîr ve 't-tenvîr mine 't-tefsîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1404/1984.
- Karabulut, Ali Rıza. *Mu'cemü'l-mahtutât el-mevcûdeti fî mektebâti İstanbul ve anadolî*. İsam: 141629.
- Kur'ân Yolu. Erişim 10 Temmuz 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi ' li-aḥkâmi 'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1384/1964.
- Mediafire, "mediafire.com/file" (Erişim 23 Şubat 2021). http://www.mediafire.com/file/1tic6cxd6ja2zcw/alkwakeb_a_zaherh.rar/file
- Merdem Bek, Hâlîl. *'A 'yanü 'l-karni 's.sâliṣe 'aşere fî 'l-fikri ve 's.siyaseti ve 'l-ictima*. Beyrut:, 1971.
- Mollâ İbrahimoglu, Suleyman. *Yazma tefsîr literatürü*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Öral, Celal. *Arap Gramerinde Hâl*. İstanbul: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana bilim Dalı Arap Dili Ve Belâgatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tez, 2014.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîḥu 'l-ğayb*. Beyrût: Dâru İhyâ-i't-Turâsî'l-'Arabî, 1420/1999.
- eş-Şavvâf, Muhammed Şerif Adnan. *Mevsu'atu 'l-üseri 'd-dimaşkiyye*. Dimaşk: Beytu'l-Hikme, 1431/2010.
- es-Senûsî, Muhammed. *er-Rihletu 'l-hicâziyye*. thk. Ali es-Sennûfî. Tunus: 1398/ 1978.
- Suyutî, Celalüddin Addurrahman b. Ebî Bekr. *el-Câmîu 'ş-Şağîr fî eḥâdiṣi 'l-beşîri 'n-nezîr*. Kahire: y.y. 1982.
- eş-Şattî, Muhammed Cemîl. *'A 'yânu Dimeşk fî 'l-karni 'ş-şalîṣi 'aşere ve nısfî 'r-rabi-i 'aşer*. Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 1410/1994.
- Şen, Ahmet. *Arap Dilinde Mef'ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları*. Tekirdağ: İlahiyat Dergisi 6/2. Aralık 2020.
- Şilser, Linda. *Dimeşk fî 'l-karneyni 'ş-şâmini 'aşere ve 't-tâsi 'i 'aşere*. trc. 'Amr el-Mellâh-Dina el-Mellâh. Dimeşk: 1998.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi 'u 'l-beyân 'an te 'vîli âyi 'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Teymur Paşa, Ahmet. *'A 'lâmü 'l-fikri 'l-islâmî fî 'l-'asri 'l-hadis*. Kahire: Müessesetü'l-Hindavi, 2017.
- Topaloğlu, Bekir. "Allâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/471. İstanbul: 1989.
- Uzun, Taceddin. *Arapça Sarf- Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Damla Ofset A.Ş, 1997.
- Ülker, Şehmus. *Arap Dilinde İsim Cümlesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yürter, Hamit. *Abdülkerîm El-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân adlı eserinin nahiv açısında incelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitab-i'l-'Arabî, 1407/1986.

Zeydân, Corci. *Terâcimu meşâhiri's.şark fî'l.karni't.tasi' 'aşere*. Kâhire: Müessesetü'l-Hindavi, 2012.

ÖZGEÇMİŞ

.././.... tarihinde 'da doğdu. İlköğretim ve lise eğitimini bitirdikten sonra Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Fakültesini okudu. yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam hatip olarak atandı. yılında Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fakültesi'nden mezun oldu. yılında Erzurum Ömer Nasuhi Bilmen Dini Yüksek İhtisas Merkezi'ni bitirip Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde vaiz olarak atandı.

